BIBLIOTHECA
SCRIPTORUM GRAECORUM ET ROMANORUM
TEUBNERIANA.

M. TULLII CICERONIS
DE LEGIBUS LIBRI TRES.

RECOGNOVIT

REINHOLDUS KLOTZ.

BIBLIOTHECA
SCRIPTORUM GRAECORUM ET ROMANORUM TEUBNERIANA.

Herausgegeben von:

H. L. Ahrens (1) — Imm. Bekker (2) — C. Ed. Benseler (3) — Th. Bergk (4) — J. Bernays (5) — G. Bernhardy (6) — G. Boehme (7) — H. Bonitz (8) — E. Bonnell (9) — C. Daremberg (10) — R. Dietsch (11) — L. Dindorf (12) — W. Dindorf (13) — C. T. Dressler (14) — A. Fleckeisen (15) — H. E. Foss (16) — Fr. Franke (17) — R. Geier (18) — Fr. Haase (19) — C. A. Haeckermann (20) — K. Halm (21) — R. Hercher (22) — K. F. Hermann (23) — M. Hertz (24) — C. Jacobitz (25) — J. C. Jahn (26) — L. v. Jan (27) — J. Jeep (28) — H. Keil (29) — R. Klotz (30) — H. Köchly (31) — A. Meineke (32) — R. Merkel (33) — A. Nauck (34) — K. Nipperdey (35) — F. Oehler (36) — G. Queck (37) — Fr. Ritschl (38) — G. Roeper (39) — A. Rossbach (40) — C. L. Roth (41) — C. Scheibe (42) — Th. Schmid (43) — F. W. Schneidewin (44) — J. H. C. Schubart (45) — C. Sintenis (46) — L. Spengel (47) — L. Urlichs (48) — W. Weissenborn (49) — Fr. Wimmer (50) — E. Wölfflin (51) — A. Dederich (52) — G. F. Schoemann (53) — A. Kirchhoff (54) — E. Mehler (55) — A. Baumeister (56) — G. Thilo (57) — K. Schenkl (58).

Erschienen sind bis jetzt:

A. Griechische Autoren.

(Die jedem einzelnen Autor beigefügte Zahl bezieht sich auf den Herausgeber, welcher darnach aus dem obenstehenden Verzeichnisse ersichtlich ist.)

☞ **Die Ausgaben auf feinerem Papier sind verhältnismäszig theurer.**

	Thlr.	Ngr.
Aeschinis orationes (17)	—	7½
Aeschyli tragoediae (18)	—	10
— Jedes Stück einzeln . . . à	—	3
Aesopicae fabulae (21)	—	7½
Apollodorus (2)	—	10
Apollonii Rhodii Argonaut. (33)	—	9
Appiani historia Romana (2) 2 voll.	1	24
Aristophanis comoediae (4) 2 voll.	—	27
— Auch jedes Stück einzeln, à	—	5
Arriani expeditio Alex. (18)	—	9
— — — mit Karte	—	13½
— — — scripta minora (22)	—	10
Athenaeus (32), vol. I—III.	3	—
Babrii fabulae (44)	—	6
Bucolici Graeci (1)	—	5
Demosthenis orationes (13), 3 voll.	1	7½
(Auch in 6 einz. Abtheilgn.)		
Dio Chrysostomus (12), 2 voll.	1	18
Diodorus Siculus (2), 4 voll.	2	27
Erotici scriptores (22), 2 voll.	2	12
Euripides (34), 2 voll.	—	27
Heliodorus (2)	—	22½
Herodianus (2)	—	12
Herodoti historiae (11), 2 voll.	—	22½
Homeri Ilias (13), 2 voll.	—	12½
— — mit Einleit. v. Sengebusch	—	18
— Odyssea (13), 2 voll.	—	12½
— — mit Einleit. v. Sengebusch	—	18

	Thlr.	Ngr.
Hymni Homerici (56)	—	7½
Iosephus, Flavius (2), 6 voll.	3	18
Isocratis orationes (3), 2 voll.	—	22½
Luciani opera (25), 3 voll.	1	24
(Auch in 6 einz. Abtheilgn.)		
Lycurgus (42)	—	6
Lysiae orationes (42)	—	11¼
Manetho (31)	—	12
Nonnus (31), 2 voll.	3	—
Pausanias (45), 2 voll.	1	—
Pindari carmina (44)	—	9
Platonis dialogi (23), 6 voll.	2	27
(Auch in 15 klein. Abtheilgn.)		
Plotinus (54), 2 voll.	1	24
Plutarchi vitae (46), 5 voll.	2	9
(Auch in 14 einz. Abtheilgn.)		
Quintus Smyrnaeus (31)	—	12
Rhetores Graeci (47), 3 voll.	3	—
Sophoclis tragoediae (13)	—	12½
— Jedes Stück einzeln . . à	—	3¾
Stobaei florilegium (32), 4 voll.	3	—
Strabo (32), 3 voll.	1	21
Theophrastus Eresius (50), 2 voll.	1	6
Thucydides (7), 2 voll.	—	18
Xenophontis expeditio Cyri (12)	—	6¼
— historia graeca (12)	—	7½
— institutio Cyri (12)	—	7½
— commentarii (12)	—	3¾
— scripta minora (12)	—	7½

M. TULLII CICERONIS

DE LEGIBUS LIBRI TRES.

RECOGNOVIT

REINHOLDUS KLOTZ.

LIPSIAE

SUMPTIBUS ET TYPIS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLV.

DE LEGIBUS

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Postquam Cicero sex libris de re publica scriptis quem ad modum sibi res publica constituenda ac regenda esse videretur explicavit, Platonis maxime exemplum secutus, hoc eodem auctore totidem libris etiam de legibus, quae in civitate a se constituta obtinendae essent, quae sua esset sententia aperire voluit. Quod argumentum ita persecutus est, ut in colloquio, quod fingit se cum Quinto fratre et Attico suo ab u. c. a. 702 aut 703 ineunte habuisse, eum locum pertractaret. Eorum tamen librorum non manserunt nisi tres eique non integri et librariorum erroribus valde corrupti, ut in his potissimum libris permulta dubia esse videantur. Et in primo quidem libro Cicero praemisso prooemio primum naturam iuris explicat eamque ab hominis natura repetit, deinde considerat quibus legibus civitas regi debeat, denique haec tractat, quae composita et descripta erant iura et iussa populorum, in his etiam populi Romani ius, quod civile dicitur, cap. 5. In hac autem disputatione usus est philosophorum more non veterum illorum Socraticorum, Academicorum et Peripateticorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae. Nam, quae veteres illi fuse ac libere disputare consueverant, ea Ciceronis temporibus, in primis a Stoicis, articulatim distincteque dicebantur, quod negabant satis fieri huic de legibus loco posse, nisi separatim de singulis capitibus disputaretur, cap. 13. Primus liber tamquam fontes omnium legum omnisque iuris aperit et ultimam legem dicit esse mentem dei optimi maximi, omnia ratione iubentis et vetantis, a qua hominum vera lex proficiscatur, quae sit ratio sapientis, apta ad iubendum et vetandum, conf. lib. II. cap. 4. Atque hoc est argumentum huius libri eamque scholam certis capitibus distinguit. Primo igitur docet a deo, cuius numine ac mente omnia regantur, praeclara quadam condicione generatum esse hominem: praeter alia enim bona soli ex omnium animantium generibus ac naturis attributam esse rationem, quae quum adoleverit atque perfecta sit, sapientia nominetur, ut homini cum deo rationis societas sit et, quia ratio lex sit, communio iuris et quasi quaedam adgnatio, quod a deo ratio sit ingenerata, cap. 7—9. Deinde ostendit cap. 10. 11.

hominum inter ipsos esse propter summam similitudinem et aequalitatem summam societatem coniunctionemque: ex quo sequitur tertium, ad participandum alium ab alio communicandumque inter omnes ius nos natura esse factos, efficiturque, quod quibusdam incredibile videtur, est autem necessarium, uti nihilo sese magis quisquam quam alterum diligat, cap. 12. Ex his tribus tamquam principiis sua sponte intelligere quisque potest natura ius, non opinione et iudicio humano contineri, cap. 13—17. Sed de eadem peculiaris est multisque argumentis confirmata disputatio, cuius tamen particula quaedam statim ab initio interiit. Eam sequitur alia brevis, qua efficitur ius et omne honestum sua sponte esse expetendum, cap. 18 sq. Conclusio libri est de laudibus philosophiae et de Academicorum veterum Peripateticorumque et Stoicorum de bono et malo controversiis iisque magis de verbis quam de rebus.

I. 1. Atticus. Lucus quidem ille et haec Arpinatium quercus agnoscitur saepe a me lectus in Mario. Si enim manet illa quercus, haec est profecto: etenim est sane vetus. Quintus. Manet vero, Attice noster, et semper manebit: sata est enim ingenio. Nullius autem agricolae cultu stirps tam diuturna quam poëtae versu seminari potest. Att. Quo tandem modo, Quinte? aut quale est istuc, quod poëtae serunt? Mihi enim videris fratrem laudando suffragari tibi. Q. Sit ita sane: verum tamen, dum Latinae loquentur litterae, quercus huic loco non deerit quae Mariana dicatur, eaque, ut ait Scaevola de fratris mei Mario,

canescet saeclis innumerabilibus.

2. Nisi forte Athenae tuae sempiternam in arce oleam tenere potuerunt aut, quod Homericus Ulixes Deli se proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie monstrant eamdem, multaque alia multis locis diutius commemoratione manent quam natura stare potuerunt. Qua re glandifera illa quercus, ex qua olim evolavit

Nuncia fulva Iovis miranda visa figura,

nunc sit haec. Sed quum eam tempestas vetustasve consumpserit, tamen erit his in locis quercus quam Marianam quercum vocabunt. 3. Att. Non dubito id quidem. Sed hoc iam non ex te, Quinte, quaero, verum ex ipso poëta, tuine versus hanc quercum severint an ita factum de Mario, ut

scribis, acceperis. Marcus. Respondebo tibi equidem, sed non ante quam mihi tu ipse responderis, Attice, certene non longe a tuis aedibus inambulans post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit se deum esse et Quirinum vocari templumque sibi dedicari in eo loco iusserit, et verumne sit [ut] Athenis non longe item a tua illa antiqua domo Orithyiam Aquilo sustulerit: sic enim est traditum. 4. Att. Quorsum tandem aut cur ista quaeris? M. Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita. Att. Atqui multa quaeruntur in Mario fictane an vera sint, et a non nullis, quod et in recenti memoria et in Arpinati homine versere, veritas a te postulatur. M. Et mehercule ego me cupio non mendacem putari. Sed tamen non nulli isti, Attice noster, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poëta, sed ut a teste veritatem exigant, nec dubito quin iidem et cum Egeria collocutum Numam et ab aquila Tarquinio apicem impositum putent. Q. Intelligo te, frater, alias in historia leges observandas putare, alias in poëmate. 5. M. Quippe quum in illa ad veritatem cuncta referantur, in hoc ad delectationem pleraque. Quamquam et apud Herodotum patrem historiae et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulae.

II. Att. Teneo quam optabam occasionem neque omittam. M. Quam tandem, Tite? Att. Postulatur a te iam diu vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante effici posse ut in hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus. Atque ut audias quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui litteris delectantur, sed etiam patriae debere hoc munus, ut ea, quae salva per te est, per te eumdem sit ornata. Abest enim historia litteris nostris, ut et ipse intelligo et ex te persaepe audio. Potes autem tu profecto satis facere in ea, quippe quum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime. 6. Quam ob rem adgredere, quaesumus, et sume ad hanc rem tempus, quae est a nostris hominibus adhuc aut ignorata aut relicta. Nam post annales pontificum maximorum, quibus nihil potest esse iucundius, si aut ad Fabium aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem aut ad Pisonem

aut ad Fannium aut ad Venonium venias, quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile quam isti omnes? Fannii autem aetate coniunctus Antipater paullo inflavit vehementius habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas sine nitore ac palaestra, sed tamen admonere reliquos potuit ut accuratius scriberent. Ecce autem successere huic Gellii, Clodius, Asellio, nihil ad Caelium, sed potius ad antiquorum languorem atque inscitiam. 7. Nam quid Macrum numerem? cuius loquacitas habet aliquid argutiarum, nec id tamen ex illa erudita Graecorum copia, sed ex librariolis Latinis, in orationibus autem multis et ineptis adeo summam impudentiam. Sisenna, eius amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro umquam est habitus et in historia puerile quiddam consectatur, ut unum Clitarchum neque praeterea quemquam de Graecis legisse videatur, eum tamen velle dumtaxat imitari: quem si adsequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare tuum est munus hoc, a te exspectatur, nisi quid Quinto videtur secus.

III. 8. Q. Mihi vero nihil, et saepe de isto collocuti sumus. Sed est quaedam inter nos parva dissensio. Att. Quae tandem? Q. A quibus temporibus scribendi capiatur exordium. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem, ipse autem aequalem aetatis suae memoriam deposcit, ut ea complectatur, quibus ipse interfuit. Att. Ego vero huic potius adsentior. Sunt enim maximae res in hac memoria atque aetate nostra: tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii, laudes illustrabit, incurret etiam in illum memorabilem annum suum: quae ab isto malo praedicari quam, ut aiunt, de Remo et Romulo. M. Intelligo equidem a me istum laborem iam diu postulari, Attice. Quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus et liberum. Neque enim occupata opera neque impedito animo res tanta suscipi potest. Utrumque opus est et cura vacare et negotio. 9. Att. Quid? ad caetera, quae scripsisti plura quam quisquam e nostris, quod

tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? M. Subsiciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior, ut, si qui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum accommodentur quae scribimus. Historia vero nec institui potest nisi praeparato otio nec exiguo tempore absolvi, et ego animi pendere soleo, quum semel quid orsus sum, si traducor alio, neque tam facile interrupta contexo quam absolvo instituta. 10. Att. Legationem aliquam nimirum ista oratio postulat aut eius modi quampiam cessionem liberam atque otiosam. M. Ego vero aetatis potius vacationi confidebam, quum praesertim non recusarem quo minus more patrio sedens in solio consulentibus responderem senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque maioribus operae quantum vellem dare.

IV. 11. Att. Atqui vereor ne istam causam nemo noscat tibique semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti et aliud dicendi instituisti genus, ut, quem ad modum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu reciderat ipsasque tardiores fecerat tibias, sic tu a contentionibus, quibus summis uti solebas, cotidie relaxes aliquid, ut iam oratio tua non multum a philosophorum lenitate absit: quod sustinere quum vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a causis vacationem video dari. 12. Q. At mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro probari, si te ad ius respondendum dedisses. Quam ob rem, quum placebit, experiundum tibi censeo. M. Id si quidem, Quinte, nullum esset in experiundo periculum. Sed vereor ne, dum minuere velim laborem, augeam atque ad illam causarum operam, ad quam ego numquam nisi paratus et meditatus accedo, adiungatur haec iuris interpretatio, quae non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, sine qua ad nullam maiorem umquam causam sum ausus accedere. 13. Att. Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsicivis, ut ais, temporibus et conscribis de iure civili subtilius quam caeteri? Nam a primo tempore aetatis iuri studere te memini, quum ipse etiam ad

Scaevolam ventitarem, neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut ius civile contemneres.

M. In longum sermonem me vocas, Attice: quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam et, quoniam vacui sumus, dicam. Q. Ego vero libenter audierim. Quid enim agam potius aut in quo melius hunc consumam diem? 14. M. Quin igitur ad illa spatia nostra sedesque pergimus? ubi, quum satis erit ambulatum, requiescemus, nec profecto nobis delectatio deerit aliud ex alio quaerentibus. Att. Nos vero et hac quidem adire si placet, per ripam et umbram. Sed iam ordire explicare, quaeso, de iure civili quid sentias. M. Egone? summos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo et responsitare soliti sint, sed eos magna professos in parvis esse versatos. Quid enim est tantum quantum ius civitatis? quid autem tam exiguum quam est munus hoc eorum, qui consuluntur? quamquam est populo necessarium. Nec vero eos, qui ei muneri praefuerunt, universi iuris fuisse expertes existimo, sed hoc civile quod vocant eatenus exercuerunt, quoad populo praestare voluerunt. Id autem in cognitione tenue est, in usu necessarium. Quam ob rem quo me vocas aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum iure? an ut stipulationum et iudiciorum formulas componam? Quae et scripta a multis sunt diligenter et sunt humiliora quam illa, quae a vobis exspectari puto. V. 15. Att. Atqui, si quaeres, ego quid exspectem, quoniam scriptum est a te de optimo rei publicae statu, consequens esse videtur ut scribas tu idem de legibus. Sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. M. Visne igitur, ut ille Crete cum Clinia et cum Lacedaemonio Megillo aestivo, quem ad modum describit, die in cupressetis Gnosiorum et spatiis silvestribus, crebro insistens, interdum adquiescens, de institutis rerum publicarum ac de optimis legibus disputavit, sic nos inter has procerissimas populos in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes quaeramus iisdem de rebus aliquid uberius quam forensis usus desiderat? 16. Att. Ego vero ista audire

cupio. M. Quid ait Quintus? Q. Nulla de re magis. M. Et recte quidem. Nam sic habetote, si ullo in genere disputandi, in hoc ista patefieri, quid sit homini a natura tributum, quantam vim rerum optimarum mens humana contineat, cuius muneris colendi efficiendique causa nati et in lucem editi simus, quae sit coniunctio hominum, quae naturalis societas inter ipsos. His enim explicatis fons legum et iuris inveniri potest. 17. ATT. Non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a XII tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas. M. Non enim id quaerimus hoc sermone, Pomponi, quem ad modum caveamus in iure aut quid de quaque consultatione respondeamus. Sit ista res magna, sicut est, quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa auctoritate et scientia sustinetur, sed nobis ita complectenda in hac disputatione tota causa est universi iuris ac legum, ut hoc civile quod dicimus in parvum quemdam et angustum locum concludatur. Natura enim iuris explicanda nobis est eaque ab hominis repetenda natura, considerandae leges, quibus civitates regi debeant, tum haec tractanda quae composita sunt et descripta iura et iussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt quae vocantur iura civilia.

VI. 18. Q. Alte vero et, ut oportet, a capite, frater, repetis quod quaerimus, et qui aliter ius civile tradunt, non tam iustitiae, quam litigandi tradunt vias. M. Non ita est, Quinte, ac potius ignoratio iuris litigiosa est quam scientia. Sed hoc posterius. Nunc iuris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege, haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, lex est ratio summa insita in natura, quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quum est in hominis mente confirmata et confecta, lex est. 19. Itaque arbitrantur prudentiam esse legem, cuius ea vis sit, ut recte facere iubeat, vetet delinquere, eamque rem illi Graeco putant nomine a suum cuique tribuendo appellatam, ego nostro a legendo. Nam ut illi aequitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus et proprium tamen utrumque legis est. Quod si

ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet, a lege ducendum est iuris exordium: ea est enim naturae vis, ea mens ratioque prudentis, ea iuris atque iniuriae regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit et appellare eam legem, quae scripto sancit quod vult aut iubendo aut vetando, ut vulgus appellat. Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae saeculis omnibus ante nata est quam scripta lex ulla aut quam omnino civitas constituta. 20. Q. Commodius vero et ad rationem instituti sermonis sapientius. M. Visne ergo ipsius iuris ortum a fonte repetamus? quo invento non erit dubium quo sint haec referenda, quae quaerimus. Q. Ego vero ita esse faciendum censeo. Att. Me quoque adscribito fratris sententiae. M. Quoniam igitur eius rei publicae, quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status omnesque leges accommodandae ad illud civitatis genus, serendi etiam mores nec scriptis omnia sancienda, repetam stirpem iuris a natura, qua duce nobis omnis est disputatio explicanda. Att. Rectissime, et quidem ista duce errari nullo pacto potest.

VII. 21. M. Dasne igitur hoc nobis, Pomponi — nam Quinti novi sententiam —, deorum immortalium vi, natura, ratione, potestate, mente, numine, sive quod est aliud verbum quo planius significem quod volo, naturam omnem regi? Nam si hoc non probas, ab eo nobis causa ordienda est potissimum. Att. Do sane, si postulas: etenim propter hunc concentum avium strepitumque fluminum non vereor condiscipulorum ne quis exaudiat. M. Atqui cavendum est. Solent enim, id quod virorum bonorum est, admodum irasci, nec vero ferent, si audierint te primum caput viri optimi prodidisse, in quo scripsit *nihil curare deum nec sui nec alieni.* 22. Att. Perge, quaeso: nam id, quod tibi concessi, quorsus pertineat exspecto. M. Non faciam longius. Huc enim pertinet, animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus hominem, praeclara quadam condicione generatum esse a supremo deo. Solum est enim ex tot animantium gene-

ribus atque naturis particeps rationis et cogitationis, quum caetera sint omnia expertia. Quid est autem non dicam in homine, sed in omni caelo atque terra ratione divinius? Quae quum adolevit atque perfecta est, nominatur rite sapientia. 23. Est igitur, quoniam nihil est ratione melius eaque et in homine et in deo, prima homini cum deo rationis societas. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio est communis. Quae quum sit lex, lege quoque consociati homines cum dis putandi sumus. Inter quos porro est communio legis, inter eos communio iuris est. Quibus autem haec sunt inter eos communia, ei civitatis eiusdem habendi sunt. Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent, multo iam magis. Parent autem huic caelesti descriptioni mentique divinae et praepotenti deo, ut iam universus hic mundus una civitas sit communis deorum atque hominum existimanda. Et quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, adgnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius tantoque praeclarius, ut homines deorum adgnatione et gente teneantur.

VIII. 24. Nam quum de natura omni quaeritur, disputari solet — et nimirum ita sunt, ut disputantur — perpetuis cursibus conversionibusque caelestibus exstitisse quamdam maturitatem serendi generis humani, quod sparsum in terras atque satum divino auctum sit animorum munere, quumque alia quibus cohaererent homines e mortali genere sumpserint, quae fragilia essent et caduca, animum esse ingeneratum a deo. Ex quo vere vel adgnatio nobis cum caelestibus vel genus vel stirps appellari potest. Itaque ex tot generibus nullum est animal praeter hominem quod habeat notitiam aliquam dei, ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam mansueta neque tam fera quae non, etiam si ignoret qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. 25. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat deum, qui unde ortus sit quasi recordetur et cognoscat. Iam vero virtus eadem in homine ac deo est neque alio ullo ingenio praeterea. Est autem virtus nihil aliud nisi perfecta et ad summum perducta natura. Est igitur homini cum deo simili-

tudo. Quod quum ita sit, quae tandem esse potest propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quae gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur, nec solum ea, quae frugibus atque bacis terrae fetu profunduntur, sed etiam pecudes, quod perspicuum est partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. 26. Artes vero innumerabiles repertae sunt docente natura: quam imitata ratio res ad vitam necessarias sollerter consecuta est. IX. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed et sensus tamquam satellites attribuit ac nuncios et rerum plurimarum obscuras nec satis ..... intelligentias incohavit quasi fundamenta quaedam scientiae figuramque corporis habilem et aptam ingenio humano dedit. Nam quum caeteras animantes abiecisset ad pastum, solum hominem erexit ad caelique quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit, tum speciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret. 27. Nam et oculi nimis arguti quem ad modum animo adfecti simus loquuntur et is, qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse praeter hominem potest, indicat mores, cuius vim Graeci norunt, nomen omnino non habent. Omitto opportunitates habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quae conciliatrix est humanae maxime societatis: neque enim omnia sunt huius disputationis ac temporis et hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. Nunc quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit deus, perspicuum est illud, ne omnia disserantur, ipsam per se naturam longius progredi: quae etiam nullo docente profecta ab iis, quorum ex prima et incohata intelligentia genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem et perficit.

X. 28. Att. Di immortales, quam tu longe iuris principia repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quae exspectabam a te de iure civili, sed facile patiar te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. Sunt

enim haec maiora, quae aliorum causa fortasse complecteris, quam ipsa illa, quorum haec causa praeparantur. M. Sunt haec quidem magna, quae nunc breviter attinguntur, sed omnium, quae in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius quam plane intelligi nos ad iustitiam esse natos neque opinione, sed natura constitutum esse ius. Id iam patebit, si hominum inter ipsos societatem coniunctionemque perspexeris. 29. Nihil est enim unum uni tam simile, tam par quam omnes inter nosmet ipsos sumus. Quod si depravatio consuetudinum, si opinionum vanitas non imbecillitatem animorum torqueret et flecteret quocumque coepisset, sui nemo ipse tam similis esset quam omnes sunt omnium. Itaque quaecumque est hominis definitio, una in omnes valet. 30. Quod argumenti satis est nullam dissimilitudinem esse in genere: quae si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una praestamus beluis, per quam coniectura valemus, argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus aliquid, concludimus, certe est communis, doctrina differens, discendi quidem facultate par. Nam et sensibus eadem omnia comprehenduntur, et ea, quae movent sensus, itidem movent omnium, quaeque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi, incohatae intelligentiae similiter in omnibus imprimuntur, interpresque est mentis oratio verbis discrepans, sententiis congruens. 31. Nec est quisquam gentis ullius qui ducem naturam nactus ad virtutem pervenire non possit.

XI. Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus insignis est humani generis similitudo. Nam et voluptate capiuntur omnes, quae etsi est illecebra turpitudinis, tamen habet quiddam simile naturali bono: levitate est enim et suavitate delectans, sic ab errore mentis tamquam salutare aliquid asciscitur, similique inscitia mors fugitur quasi dissolutio naturae, vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet, dolor in maximis malis ducitur quum sua asperitate tum quod naturae interitus videtur sequi. 32. Propterque honestatis et gloriae similitudinem beati qui honorati sunt videntur, miseri autem qui inglorii. Molestiae, laetitiae,

cupiditates, timores similiter omnium mentes pervagantur, nec si opiniones aliae sunt apud alios, idcirco qui canem et felem ut deos colunt non eadem superstitione qua caeterae gentes conflictantur. Quae autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quae superbos, quae maleficos, quae crudeles, quae ingratos non aspernatur, non odit? quibus ex rebus quum omne genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quae si approbatis, pergam ad reliqua: sin quid requiritis, id explicemus prius. Att. Nos vero nihil, ut pro utroque respondeam.

XII. 33. M. Sequitur igitur ad participandum alium ab alio communicandumque inter omnes ius nos natura esse factos. Atque hoc in omni hac disputatione sic intelligi volo, ius quod dicam natura esse, tantam autem esse corruptelam malae consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi exstinguantur a natura dati exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quod si, quo modo est natura, sic iudicio homines 'humani', ut ait poëta, 'nihil a se alienum putarent', coleretur ius aeque ab omnibus. Quibus enim ratio a natura data est, iisdem etiam recta ratio data est: ergo et lex, quae est recta ratio in iubendo et vetando: si lex, ius quoque. Et omnibus ratio: ius igitur datum est omnibus, recteque Socrates exsecrari eum solebat, qui primus utilitatem a iure seiunxisset: 34. id enim querebatur caput esse exitiorum omnium. Unde est illa Pythagorea vox: [*de amicitia locus.*] Ex quo perspicitur, quum hanc benevolentiam tam late longeque diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute praeditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sese plus quam alterum diligat. Quid enim est quod differat, quum cuncta sint paria? Quod si interesse quippiam tantulum modo potuerit, amicitiae iam nomen occiderit, cuius est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid alter maluerit, nulla sit. Quae praemuniuntur omnia reliquo sermoni disputationique nostrae, quo facilius ius in natura esse positum

intelligi possit. De quo quum perpauca dixero, tum ad ius civile veniam, ex quo haec omnis est nata oratio.

XIII. 35. Q. Tu vero iam perpauca scilicet. Ex iis enim, quae dixisti, Attico .... videtur, mihi quidem certe ex natura ortum esse ius. Att. An mihi aliter videri possit, quum haec iam perfecta sint, primum quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos, secundo autem loco unam esse hominum inter ipsos vivendi parem et communem rationem, deinde omnes inter se naturali quadam indulgentia et benevolentia, tum etiam societate iuris contineri? Quae quum vera esse recte, ut arbitror, concesserimus, qui iam licet nobis a natura leges et iura seiungere? 36. M. Recte dicis, et res se sic habet. Verum philosophorum more, non veterum quidem illorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae, quae fuse olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim distincteque dicuntur. Nec enim satis fieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum natura esse ius disputarint. Att. Et scilicet tua libertas disserendi amissa est, aut tu is es, qui in disputando non tuum iudicium sequare, sed auctoritati aliorum pareas. 37. M. Non semper, Tite. Sed iter huius sermonis quod sit vides. Ad res publicas firmandas et ad stabiliendas civitates sociandosque populos omnis nostra pergit oratio. Quocirca vereor committere ut non bene provisa et diligenter explorata principia ponantur, nec tamen ut omnibus probentur — nam id fieri non potest —, sed ut iis, qui omnia recta atque honesta per se expetenda duxerunt et aut nihil omnino in bonis numerandum nisi quod per se ipsum laudabile esset aut certe nullum habendum magnum bonum nisi quod vere laudari sua sponte posset, — 38. his omnibus, sive in Academia vetere cum Speusippo, Xenocrate, Polemone manserunt, sive Aristotelem et Theophrastum cum illis congruentes re, genere docendi paullum differentes secuti sunt, sive, ut Zenoni visum est, rebus non commutatis immutaverunt vocabula, sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed iam tamen fractam et convictam sectam secuti sunt, ut virtutibus exceptis atque vitiis caetera in summa aequalitate ponerent,

his omnibus haec, quae dixi, probantur. 39. Sibi autem indulgentes et corpori deservientes atque omnia quae sequantur in vita quaeque fugiant voluptatibus et doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt — nihil enim opus est hoc loco litibus —, in hortulis suis iubeamus dicere, atque etiam ab omni societate rei publicae, cuius partem nec norunt ullam neque umquam nosse voluerunt, paullisper facessant rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesila et Carneade recentem, exoremus ut sileat. Nam si invaserit in haec, quae satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias edet ruinas. Quam quidem ego placare cupio, submovere non audeo . . . .

XIV. 40. Nam et in iis sine illius suffimentis expiati sumus. At vero scelerum in homines atque impietatum nulla expiatio est. Itaque poenas luunt non tam iudiciis, quae quondam nusquam erant, hodie multifariam nulla sunt, ubi sunt tamen, persaepe falsa sunt, sed eos agitant insectanturque furiae, non 'ardentibus taedis' sicut in fabulis, sed angore conscientiae fraudisque cruciatu. Quod si homines ab iniuria poena, non natura arcere deberet, quaenam sollicitudo vexaret impios sublato suppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax umquam fuit quin aut abnueret a se commissum esse facinus aut iusti sui doloris causam aliquam fingeret defensionemque facinoris a naturae iure aliquo quaereret. Quae si appellare audent impii, quo tandem studio colentur a bonis?

Quod si poena, si metus supplicii, non ipsa turpitudo deterret ab iniuriosa facinorosaque vita, nemo est iniustus aut incauti potius habendi sunt improbi. 41. Tum autem qui non ipso honesto movemur ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi sumus, non boni. Nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet nisi testem et iudicem? quid in deserto quo loco nactus quem multo auro spoliare possit imbecillum atque solum? Noster quidem hic natura iustus vir ac bonus etiam colloquetur, iuvabit, in viam deducet: is vero, qui nihil alterius causa faciet et metietur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit

acturus. Quod si negabit se illi vitam erepturum et aurum ablaturum, numquam ob eam causam negabit, quod id natura turpe iudicet, sed quod metuat ne emanet, id est, ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, sed etiam agrestes erubescant!

XV. 42. Iam vero illud stultissimum, existimare omnia iusta esse, quae scita sint in populorum institutis aut legibus. Etiamne, si quae leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis leges imponere voluissent aut si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco eae leges iustae haberentur? Nihilo, credo, magis illa, quam interrex noster tulit, ut dictator quem vellet civium indicta causa impune posset occidere. Est enim unum ius, quo devincta est hominum societas et quod lex constituit una. Quae lex est recta ratio imperandi atque prohibendi: quam qui ignorat, is est iniustus, sive est illa scripta uspiam sive nusquam. Quod si iustitia est obtemperatio scriptis legibus institutisque populorum et si, ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda sunt, negliget leges easque perrumpet, si poterit, is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit ut nulla sit omnino iustitia, si neque natura est eaque, quae propter utilitatem constituitur, utilitate alia convellitur. 43. Atque, si natura confirmatura ius non erit, virtutes omnes tollentur. Ubi enim liberalitas, ubi patriae caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero aut referendae gratiae voluntas poterit exsistere? Nam haec nascuntur ex eo, quia natura propensi sumus ad diligendos homines, quod fundamentum iuris est. Neque solum in homines obsequia, sed etiam in deos caerimoniae religionesque tolluntur, quas non metu, sed ea coniunctione, quae est homini cum deo, conservandas puto. XVI. Quod si populorum iussis, si principum decretis, si sententiis iudicum iura constituerentur, ius esset latrocinari, ius adulterare, ius testamenta falsa, supponere, si haec suffragiis aut scitis multitudinis probarentur. 44. Quod si tanta potestas est stultorum sententiis atque iussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur, cur non sanciunt ut, quae mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis et salutaribus? aut, quum ius ex iniuria lex

facere possit, bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos legem bonam a mala nulla alia nisi naturae norma dividere possumus. Nec solum ius et iniuria natura diiudicatur, sed omnino omnia honesta et turpia. Nam et communis intelligentia nobis notas res efficit easque in animis nostris incohavit, ut honesta in virtute ponantur, in vitiis turpia. 45. Ea autem in opinione existimare, non in natura posita dementis est. Nam nec arboris nec equi virtus, quae dicitur, in quo abutimur nomine, in opinione sita est, sed in natura. Quod si ita est, honesta quoque et turpia natura diiudicanda sunt. Nam si opinione universa virtus, eadem eius etiam partes probarentur. Quis igitur prudentem et, ut ita dicam, catum non ex ipsius habitu, sed ex aliqua re externa iudicet? Est enim virtus perfecta ratio, quod certe in natura est. Igitur omnis honestas eodem modo. XVII. Nam ut vera et falsa, ut consequentia et contraria sua sponte, non aliena iudicantur, sic constans et perpetua ratio vitae, quae virtus est, itemque inconstantia, quod est vitium, sua natura [*iudicabitur. An arboris aut equi ingenium natura*] probabimus, ingenia iuvenum non item? 46. An ingenia natura, virtutes et vitia, quae exsistunt ab ingeniis, aliter iudicabuntur? An ea non aliter, honesta et turpia non ad naturam referri necesse erit? Quod laudabile est, bonum in se habeat quod laudetur necesse est: ipsum enim bonum non est opinionibus, sed natura. Nam ni ita esset, beati quoque opinione essent, quo quid dici potest stultius? Qua re quum et bonum et malum natura iudicetur et ea sint principia naturae, certe honesta quoque et turpia simili ratione diiudicanda et ad naturam referenda sunt. 47. Sed perturbat nos opinionum varietas hominumque dissensio, et quia non idem contingit in sensibus, hos natura certos putamus, illa, quae aliis sic, aliis secus nec iisdem semper uno modo videntur, ficta esse dicimus. Quod est longe aliter. Nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poëta, non scaena depravat, non multitudinis consensus abducit a vero. Animis omnes tenduntur insidiae vel ab iis, quos modo enumeravi, qui teneros et rudes quum acceperunt, inficiunt et flectunt ut volunt,

vel ab ea, quae penitus in omni sensu implicata insidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium, cuius blanditiis corrupti, quae natura bona sunt, quia dulcedine hac et scabie carent, non cernunt satis.

XVIII. 48. Sequitur ut conclusa mihi iam haec sit omnis oratio, id quod ante oculos ex iis est, quae dicta sunt, et ius et omne honestum sua sponte esse expetendum. Etenim omnes viri boni ipsam aequitatem et ius ipsum amant nec est viri boni errare et diligere quod per se non sit diligendum. Per se igitur ius est expetendum et colendum. Quod si ius, etiam iustitia: sic deinde reliquae quoque virtutes per se colendae sunt. Quid? liberalitas gratuitane est an mercenaria? Si sine praemio benigna est, gratuita: si cum mercede, conducta: nec est dubium quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum sequatur. Ergo item iustitia nihil expetit praemii, nihil precii. Per se igitur expetitur. Eademque omnium virtutum causa atque sententia est. 49. Atque etiam si emolumentis, non suapte [*vi*] virtus expetitur, una erit virtus, quae malitia rectissime dicetur. Ut enim quisque maxime ad suum commodum refert quaecumque agit, ita minime est vir bonus, ut, qui virtutem praemio metiuntur, nullam virtutem nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius causa benigne facit? ubi gratus, si non eum ipsi cernunt grati, cui referunt gratiam? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deserendus et abiiciendus est desperatis emolumentis et fructibus, quo quid potest dici immanius? Quod si amicitia per se colenda est, societas quoque hominum et aequalitas et iustitia per se est expetenda. 50. Quod ni ita est, omnino iustitia nulla est: id enim iniustissimum ipsum est, iustitiae mercedem quaerere. XIX. Quid vero de modestia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore pudicitiaque dicemus? Infamiaene metu non esse petulantes an legum et iudiciorum? Innocentes ergo et verecundi sunt ut bene audiant et ut rumorem bonum colligant erubescunt. Pudet etiam loqui de pudicitia. Ac me istorum philosophorum pudet, qui ullum iudicium vitari

nisi vitio ipso vitato putant. 51. Quid enim? possumus eos, qui a stupro arcentur infamiae metu, pudicos dicere, quum ipsa infamia propter rei turpitudinem consequatur? Nam quid aut laudari rite aut vituperari potest, si ab eius natura recesseris, quod aut laudandum aut vituperandum putes? An corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis, animi deformitas non habebit? cuius turpitudo ex ipsis vitiis facillime perspici potest. Quid enim foedius avaritia, quid immanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abiectius tarditate et stultitia dici potest? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt aut etiam pluribus, propter damna aut detrimenta aut cruciatus aliquos miseros esse dicimus an propter vim turpitudinemque vitiorum? Quod item ad contrariam laudem in virtute dici potest. 52. Nam si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid quam virtutem necesse est. Pecuniamne igitur an honores an formam an valetudinem? quae et quum adsunt perparva sunt et quam diu adfutura sint certum sciri nullo modo potest, an — id quod turpissimum dictu est — voluptatem? At in ea quidem spernenda et repudianda virtus vel maxime cernitur.

Videtisne quanta series rerum sententiarumque sit atque ut ex alio alia nectantur? Quin labebar longius, nisi me retinuissem. XX. Q. Quo tandem? Libenter enim, frater, cum ista oratione tecum prolaberer. M. Ad finem bonorum, quo referuntur et cuius apiscendi causa sunt facienda omnia, controversam rem et plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando tamen iudicandam. 53. Att. Qui istuc fieri potest L. Gellio mortuo? M. Quid tandem id ad rem? Att. Quoniam Athenis audire ex Phaedro meo memini Gellium familiarem tuum, quum pro consule ex praetura in Graeciam venisset, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse ipsisque magno opere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum. Quod si essent eo animo, ut nollent aetatem in litibus conterere, posse rem convenire, et simul operam suam illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire. M. Ioculare istuc quidem, Pomponi, et a multis saepe de-

risum: sed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam Academiam et Zenonem datum. Att. Quo tandem istuc modo? M. Quia de re una solum dissident, de caeteris mirifice congruunt. Att. Ain tandem? unane est solum dissensio? 54. M. Quae quidem ad rem pertineat, una. Quippe quum antiqui omnes, quod secundum naturam esset, quo iuvaremur in vita, bonum esse decreverint, hic nihil nisi quod honestum esset putarit bonum. Att. Parvam vero controversiam dicis ac non eam, quae dirimat omnia! M. Probe quidem sentires, si re ac non verbis dissiderent.

XXI. Att. Ergo adsentiris Antiocho familiari meo — magistro enim non audeo dicere —, quocum vixi et qui me ex nostris paene convellit hortulis deduxitque in Academiam perpauculis passibus. M. Vir iste fuit ille quidem prudens et acutus et in suo genere perfectus mihique, ut scis, familiaris: cui tamen ego adsentiar in omnibus necne mox videro: hoc dico, controversiam totam istam posse sedari. 55. Att. Qui istuc tandem vides? M. Quia, si, ut Chius Aristo dixit solum bonum esse quod honestum esset malumque quod turpe, caeteras res omnes plane pares ac ne minimum quidem utrum adessent an abessent interesse, valde a Xenocrate et Aristotele et ab illa Platonis familia discreparet essetque inter eos de re maxima et de omni vivendi ratione dissensio. Nunc vero, quum decus, quod antiqui summum bonum esse dixerant, hic solum bonum dicat, itemque dedecus illi summum malum, hic solum, divitias, valetudinem, pulcritudinem commodas res appellet, non bonas, paupertatem, debilitatem, dolorem incommodas, non malas, sentit idem quod Xenocrates, quod Aristoteles, loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed verborum discordia controversia est nata de finibus, in qua quoniam usucapionem XII tabulae intra quinque pedes esse noluerunt, depasci veterem possessionem Academiae ab hoc acuto homine non sinemus, nec Mamilia lege singuli, sed ex his tres arbitri fines regemus. 56. Q. Quamnam igitur sententiam dicimus? M. Requiri placere terminos quos Socrates pepigerit iisque parere. Q. Praeclare, frater, iam nunc a te verba usurpantur civilis iuris et legum,

quo de genere exspecto disputationem tuam. Nam ista quidem magna diiudicatio est, ut ex te ipso saepe cognovi. Sed certe ita res se habet, ut ex natura vivere summum bonum sit, id est, vita modica et apta virtute perfrui, aut naturam sequi et eius quasi lege vivere, id est, nihil quantum in ipso sit praetermittere quo minus ea, quae natura postulet, consequatur, quod inter haec velit virtute tamquam lege vivere. Quapropter hoc diiudieari nescio an numquam, sed hoc sermone certe non potest, si quidem id, quod suscepimus, perfecturi sumus.

Att. At ego huc declinabam nec invitus. XXII. 57. Q. Licebit alias: nunc id agamus, quod coepimus, quum praesertim ad id nihil pertineat haec de summo malo bonoque dissensio. M. Prudentissime, Quinte, dicis. Nam quae a me adhuc dicta sunt, ... Q. Nec Lycurgi leges neque Solonis neque Charondae neque Zaleuci nec nostras XII tabulas nec plebiscita desidero, sed te existimo quum populis tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi et disciplinam daturum esse. 58. M. Huius vero disputationis, Quinte, [est] proprium id, quod exspectas, atque utinam esset etiam facultatis meae! Sed profecto ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem esse oportet commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit ut mater omnium bonarum rerum sit sapientia, a cuius amore Graeco verbo philosophia nomen invenit, qua nihil a dis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil praestabilius hominum vitae datum est. Haec enim una nos quum caeteras res omnes tum quod est difficillimum docuit, ut nosmet ipsos nosceremus: cuius praecepti tanta vis et tanta sententia est, ut ea non homini cuipiam, sed Delphico deo tribueretur. 59. Nam qui se ipse norit, primum aliquid se habere sentiet divinum ingeniumque in se suum sicut simulacrum aliquod dedicatum putabit tantoque munere deorum semper dignum aliquid et faciet et sentiet, et, quum se ipse perspexerit totumque temptarit, intelliget quem ad modum a natura subornatus in vitam venerit quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam, quoniam principio rerum omnium quasi adumbratas intelligentias

animo ac mente conceperit, quibus illustratis sapientia duce bonum virum et ob eam ipsam causam cernat se beatum fore.

XXIII. 60. Nam quum animus cognitis perceptisque virtutibus a corporis obsequio indulgentiaque discesserit voluptatemque sicut labem aliquam dedecoris oppresserit omnemque mortis dolorisque timorem effugerit societatemque caritatis coierit cum suis omnesque natura coniunctos suos duxerit cultumque deorum et puram religionem susceperit et exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem ad bona eligenda et reiicienda contraria, quae virtus ex providendo est appellata prudentia, quid eo dici aut cogitari poterit beatius? 61. Idemque quum caelum, terras, maria rerumque omnium naturam perspexerit eaque unde generata, quo recurrant, quando, quo modo obitura, quid in his mortale et caducum, quid divinum aeternumque sit viderit ipsumque ea moderantem et regentem paene prehenderit seseque non unius circumdatum moenibus loci, sed civem totius mundi quasi unius urbis agnoverit, in hac ille magnificentia rerum atque in hoc conspectu et cognitione naturae, di immortales, quam se ipse noscet! 62. quod Apollo praecepit Pythius, quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo putabit ea, quae vulgo ducuntur amplissima! Atque haec omnia quasi saepimento aliquo vallabit disserendi ratione, veri et falsi iudicandi scientia et arte quadam intelligendi quid quamque rem sequatur et quid sit cuique contrarium. Quumque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros, qua praecepta salutis et laudis apte ad persuadendum edat suis civibus, qua hortari ad decus, revocare a flagitio, consolari possit adflictos factaque et consulta fortium et sapientium cum improborum ignominia sempiternis monumentis prodere. Quae quum tot res tantaeque sint, quae inesse in homine perspiciantur ab iis, qui se ipsi velint nosse, earum parens est educatrixque sapientia. Att. Laudata quidem a te gra-

viter et vere est. Sed quorsus hoc pertinet? 63. M. Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi iam sumus, quae tanta esse volumus: non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio et libenter et, ut spero, recte, quod eam, cuius studio teneor quaeque me eum, quicumque sum, effecit, non possum silentio praeterire. ATT. Recte vero facis et merito et ipse, fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciundum.

M. TULLII CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Quum ius omne vel divinum sit vel humanum, divini autem prima necessario debeat esse cura, ab hoc merito initium fecit Cicero totamque religionem hoc libro constituit. Repetit autem disputationem ab aeterna illa et summa lege, quae est ratio divina et humana, apta ad vetandum et iubendum, cap. 4. Deinde ipsam proponit legem, e legibus Numae et moribus Romanis ductam cap. 8. 9. praemisso prooemio de legis laudibus iisque propriis generis sui cap. 7. Reliqua autem pars libri versatur in ista lege explicanda et quasi suadenda, ut quibus de causis quaeque legis pars probetur intelligatur. In quo non solum Platonem aliosque Graecos philosophos imitatur, qui de legibus scripserunt (v. lib. III. cap. 5. 6.), sed etiam consuetudinem magistratuum Romanorum, qui in legibus ferendis rogandisque, primum de universa legum laude et necessitate dicere, deinde a praecone scriba subiiciente recitari legem, tum ubi docendo, explicando rationibusque adferendis eam suaserunt, populum discedere et datis tabellis in sua quemque tribu suffragium ferre iubere consueverunt, lib. III. cap. 4 extr.

I. 1. ATTICUS. Sed visne, quoniam et satis iam ambulatum est et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus et in insula, quae est in Fibreno — nam opinor

id illi alteri flumini nomen esse —, sermoni reliquo demus operam sedentes? M. Sane quidem: nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid mecum ipse cogito sive aliquid scribo aut lego. 2. Att. Equidem, qui nunc potissimum huc venerim, satiari non queo, magnificasque villas et pavimenta marmorea et laqueata tecta contemno: ductus vero aquarum, quos isti nilos et euripos vocant, quis non, quum haec videat, irriserit? Itaque, ut tu paullo ante de lege et de iure disserens ad naturam referebas omnia, sic in his ipsis rebus, quae ad requietem animi delectationemque quaeruntur, natura dominatur. Qua re antea mirabar — nihil enim his in locis nisi saxa et montes cogitabam, itaque ut facerem et orationibus inducebar tuis et versibus —, sed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contra miror te, quum Roma absis, usquam potius esse. 3. M. Ego vero, quum licet plures dies abesse, praesertim hoc tempore anni, et amoenitatem et salubritatem hanc sequor, raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque causa delectat, quae te non attingit ita. Att. Quae tandem ista causa est? M. Quia, si verum dicimus, haec est mea et huius fratris mei germana patria: hinc enim orti stirpe antiquissima sumus, hic sacra, hic genus, hic maiorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, latius aedificatam patris nostri studio, qui, quum esset infirma valetudine, hic fere aetatem egit in litteris. Sed hoc ipso in loco, quum avus viveret et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Qua re inest nescio quid et latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet: si quidem etiam ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, immortalitatem scribitur repudiasse. II. 4. Att. Ego vero tibi istam iustam causam puto, cur huc libentius venias atque hunc locum diligas. Quin ipse, vere dicam, sum illi villae amicior modo factus atque huic omni solo, in quo tu ortus et procreatus es. Movemur enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus aut admiramur, adsunt vestigia. Me quidem ipsae illae nostrae Athenae non iam operibus magnificis exquisitisque antiquorum artibus delectant quam re-

cordatione summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, qui disputare sit solitus, studioseque eorum etiam sepulcra contemplor. Qua re istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum. M. Gaudeo igitur me incunabula paene mea tibi ostendisse. 5. Att. Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est, quod paullo ante dixisti, hunc locum — idem ego te accipio dicere Arpinum — germanam patriam esse vestram? Num quid duas vos habetis patrias, an est una illa patria communis? Nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria non Roma, sed Tusculum. M. Ego mehercule et illi et omnibus municipibus duas esse censeo patrias, unam naturae, alteram civitatis, ut ille Cato, quum esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est. Ita, quum ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram iuris. Ut vestri Attici, prius quam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnes se conferre iussit, et sui erant iidem et Attici, sic nos et eam patriam dicimus, ubi nati, et illam, qua excepti sumus. Sed necesse est caritate eam praestare, qua rei publicae nomen universae civitatis est: pro qua mori et cui nos totos dedere et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare debemus. Dulcis autem non multo secus est ea, quae genuit, quam illa, quae excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus numquam negabo, dum illa sit maior, haec in ea contineatur.

III. 6. Att. Recte igitur Magnus ille noster me audiente posuit in iudicio, quum pro Ampio tecum simul diceret, rem publicam nostram iustissimas huic municipio gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores exstitissent, ut iam videar adduci hanc quoque, quae te procrearit, esse patriam tuam.

Q. Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amoenius. Etenim hoc quasi rostro finditur Fibrenus et divisus aequaliter in duas partes latera haec adluit rapideque dilapsus cito in unum confluit et tantum complectitur quod satis sit modicae palaestrae loci. Quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum, statim praecipitat in Lirem et, quasi in

amiliam patriciam venerit, amittit nomen obscurius Liremque multo gelidiorem facit. Nec enim ullum hoc frigidius lumen attigi, quum ad multa accesserim, ut vix pede emptare id possim, quod in Phaedro Platonis facit Socraes. 7. M. Est vero ita, sed tamen huic amoenitati, quem x Quinto saepe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil, pinor, concesserit. Q. Est ita, ut dicis. Cave enim putes Attici nostri Amalthio platanisque illis quidquam esse raeclarius. Sed, si videtur, considamus hic in umbra atque ad eam partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur. M. Praeclare exigis, Quinte, — at ego effugisse rbitrabar — et tibi horum nihil deberi potest. Q. Ordire gitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

M. *A Iove Musarum primordia* ......,

icut in Aratio carmine orsi sumus. Q. Quorsum istuc? M. Quia nunc item ab eodem et a caeteris dis immortalibus unt nobis agendi capienda primordia. Q. Optime vero, rater, et fieri sic decet.

IV. 8. M. Videamus igitur rursus, prius quam adgrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, quum eferenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum erore sermonis ignoremusque vim sermonis eius, quo iura obis definienda sint. Q. Sane quidem hercle et est ista ecta docendi via. M. Hanc igitur video sapientissimorum uisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam quod universum mundum regeret imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem illam et ultimam mentem esse dicebant omnia ratione aut cogentis aut vetantis dei. Ex qua illa lex, quam di humano generi dederunt, recte est laudata. Est enim ratio mensque sapientis ad iubendum et ad deterrendum idonea. 9. Q. Aliquotiens iam iste locus a te tactus est. Sed ante quam ad populares leges venias, vim istius caelestis legis explana, si placet, ne aestus nos consuetudinis absorbeat et ad sermonis morem usitati trahat. M. A parvis enim, Quinte, didicimus SI IN IUS VOCAT ITO et eius modi leges alias nominare. Sed

vero intelligi sic oportet, et hoc et alia iussa ac vetita populorum vim habere ad recte facta vocandi et a peccatis avocandi, quae vis non modo senior est quam aetas populorum et civitatum, sed aequalis illius caelum atque terras tuentis et regentis dei. 10. Neque enim esse mens divina sine ratione potest nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sanciendis habere, nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnes hostium copias in ponte unus adsisteret a tergoque pontem interscindi iuberet, idcirco minus Coclitem illum rem gessisse tantam fortitudinis lege atque imperio putabimus, nec, si regnante L. Tarquinio nulla erat Romae scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiae, Tricipitini filiae, attulit. Erat enim ratio profecta a rerum natura et ad recte faciendum impellens et a delicto avocans, quae non tum denique incipit lex esse, quum scripta est, sed tum, quum orta est: orta autem est simul cum mente divina. Quam ob rem lex vera atque princeps apta ad iubendum et ad vetandum ratio est recta summi Iovis.

V. 11. Q. Adsentior, frater, ut, quod est rectum, verum quoque sit neque cum litteris, quibus scita scribuntur, aut oriatur aut occidat. M. Ergo ut illa divina mens summa lex est, item, quum in homine est perfecta, est in mente sapientis. Quae sunt autem varie et ad tempus descriptae populis, favore magis quam re legum nomen tenent. Omnem enim legem, quae quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem quibusdam talibus argumentis docent. Constat profecto ad salutem civium civitatumque incolumitatem vitamque hominum quietam et beatam inventas esse leges, eosque, qui primum eius modi scita sanxerint, populis ostendisse ea se scripturos atque laturos, quibus illi ascitis susceptisque honeste beateque viverent, quaeque ita composita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarent. Ex quo intelligi par est eos, qui perniciosa et iniusta populis iussa descripserint, quum contra fecerint quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse quam leges, ut perspicuum esse possit in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam iusti et veri legendi. 12. Quaero

igitur a te, Quinte, sicut illi solent: Quo si civitas careat, ob eam ipsam causam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? Q. Ac maximis quidem. M. Lege autem carens civitas estne ob id ipsum habenda nullo loco? Q. Dici aliter non potest. M. Necesse est igitur legem haberi in rebus optimis. 13. Q. Prorsus adsentior. M. Quid? quod multa perniciose, multa pestifere sciscuntur in populis, quae non magis legis nomen attingunt, quam si latrones aliquas consessu suo sanxerint? Nam neque medicorum praecepta dici vere possunt, si quae inscii imperitique pro salutaribus mortifera conscripserunt, neque in populo lex, cuicuimodi fuerit illa, etiam si perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex iustorum iniustorumque distinctio ad illam antiquissimam et rerum omnium principem expressa naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quae supplicio improbos adficiunt, defendunt ac tuentur bonos.

VI. Q. Praeclare intelligo, nec vero iam aliam esse ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. 14. M. Igitur tu Titias et Appuleias leges nullas putas? Q. Ego vero ne Livias quidem. M. Et recte, quae praesertim uno versiculo senatus puncto temporis sublatae sint: lex autem illa, cuius vim explicavi, neque tolli neque abrogari potest. Q. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quae numquam abrogentur. M. Certe, si modo acceptae a duobus vobis erunt. Sed, ut vir doctissimus fecit Plato atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps de re publica conscripsit idemque separatim de legibus eius, id mihi credo esse faciundum, ut, prius quam ipsam legem recitem, de eius legis laude dicam. Quod idem etiam Zaleucum et Charondam fecisse video, quum quidem illi non studii et delectationis, sed rei publicae causa leges civitatibus suis scripserunt. Quos imitatus Plato videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. 15. Q. Quid? quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timaeus? M. At Theophrastus auctor haud deterior mea quidem sententia — meliorem multi nominant — commemorant vero ipsius cives, nostri clientes,

Locri. Sed sive fuit sive non fuit, nihil ad rem: loquimur quod traditum est.

VII. Sit igitur hoc iam a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores deos eaque, quae gerantur, eorum geri in dicione ac numine, eosdemque optime de genere hominum mereri et qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones intueri piorumque et impiorum habere rationem. 16. His enim rebus imbutae mentes haud sane abhorrebunt ab utili aut a vera sententia. Quid est enim verius quam neminem esse oportere tam stulte adrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in caelo mundoque non putet? aut ut ea, quae vix summa ingenii ratione comprehendat, nulla ratione moveri putet? Quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio quemque ea, quae gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogunt, hunc hominem omnino numerari qui decet? Quumque omnia, quae rationem habent, praestent iis, quae sint rationis expertia, nefasque sit dicere ullam rem praestare naturae omnium rerum, rationem inesse in ea confitendum est. Utiles esse autem has opiniones quis neget, quum intelligat quam multa firmentur iure iurando, quantae saluti sint foederum religiones, quam multos divini supplicii metus a scelere revocarit, quamque sancta sit societas civium inter ipsos dis immortalibus interpositis tum iudicibus, tum testibus? Habes legis prooemium: sic enim hoc appellat Plato. X 17. Q. Habeo vero, frater, et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus aliisque sententiis versaris atque ille. Nihil enim tam dissimile quam vel ea, quae ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus. M. Velle fortasse. Quis enim id potest aut umquam poterit imitari? Nam sententias interpretari perfacile est: quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid enim negotii est eadem prope verbis iisdem conversa dicere? Q. Prorsus adsentior. Verum, ut modo tute dixisti, te esse malo tuum. Sed iam exprome, si placet, istas leges de religione. 18. M. Expromam equidem, ut potero, et

quoniam et locus et sermo familiaris est, legum leges voce proponam. Q. Quidnam id est? M. Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII sacratisque legibus, et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paullo antiquiora quam hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potuero, consequar. Leges autem a me edentur non perfectae — nam esset infinitum —, sed ipsae summae rerum atque sententiae. 19. Q. Ita vero necesse est. Qua re audiamus.

VIII. M. AD DIVOS ADEUNTO CASTE. PIETATEM ADHIBENTO, OPES AMOVENTO. QUI SECUS FAXIT, DEUS IPSE VINDEX ERIT.

SEPARATIM NEMO HABESSIT DEOS NEVE NOVOS NEVE ADVENAS NISI PUBLICE ADSCITOS, PRIVATIM COLUNTO, QUOS RITE A PATRIBUS [cultos acceperint].

[In urbibus] DELUBRA HABENTO. LUCOS IN AGRIS HABENTO ET LARUM SEDES.

RITUS FAMILIAE PATRUMQUE SERVANTO.

DIVOS ET EOS, QUI CAELESTES SEMPER HABITI, COLUNTO ET OLLOS, QUOS ENDO CAELO MERITA LOCAVERINT, HERCULEM, LIBERUM, AESCULAPIUM, CASTOREM, POLLUCEM, QUIRINUM. AST OLLA, PROPTER QUAE DATUR HOMINI ADSCENSUS IN CAELUM, MENTEM, VIRTUTEM, PIETATEM, FIDEM, EARUMQUE LAUDUM DELUBRA SUNTO, NEVE ULLA VITIORUM.

SACRA SOLEMNIA OBEUNTO.

FERIIS IURGIA AMOVENTO, EASQUE IN FAMULIS OPERIBUS PATRATIS HABENTO. ITAQUE UT ITA CADAT IN ANNUIS AMFRACTIBUS, DESCRIPTUM ESTO. CERTASQUE FRUGES CERTASQUE BACAS SACERDOTES PUBLICE LIBANTO: HOC CERTIS SACRIFICIIS AC DIEBUS. 20. ITEMQUE ALIOS AD DIES UBERTATEM LACTIS FETURAEQUE SERVANTO. IDQUE NE COMMITTI POSSIT, AD EAM REM RATIONE CURSUS ANNUOS SACERDOTES FINIUNTO. QUAEQUE QUOIQUE DIVO DECORAE GRATAEQUE SINT HOSTIAE PROVIDENTO.

DIVISQUE OLLIS SACERDOTES, OMNIBUS PONTIFICES, SINGULIS FLAMINES SUNTO: VIRGINESQUE VESTALES IN URBE CUSTODIUNTO IGNEM FOCI PUBLICI SEMPITERNUM.

QUOQUE HAEC PRIVATIM ET PUBLICE MODO RITUQUE FIANT DISCUNTO IGNARI A PUBLICIS SACERDOTIBUS. EORUM AUTEM GENERA SUNTO TRIA: UNUM, QUOD PRAESIT CAERIMONIIS ET SACRIS,

ALTERUM, QUOD INTERPRETETUR FATIDICORUM ET VATUM EFFATA INCOGNITA, QUORUM SENATUS POPULUSQUE ADSCIVERIT. INTERPRETES AUTEM IOVIS OPTIMI MAXIMI, PUBLICI AUGURES, SIGNIS ET AUSPICIIS OSTENTA VIDENTO, DISCIPLINAM TENENTO. 21. SACERDOTESQUE VINETA VIRGETAQUE ET SALUTEM POPULI AUGURANTO. QUIQUE AGENT REM DUELLI QUIQUE POPULAREM AUSPICIUM PRAEMONENTO OLLIQUE OBTEMPERANTO. DIVORUMQUE IRAS PROVIDENTO IISQUE APPARENTO CAELIQUE FULGURA REGIONIBUS RATIS TEMPERANTO URBEMQUE ET AGROS [ET] TEMPLA LIBERATA ET EFFATA HABENTO. QUAEQUE AUGUR INIUSTA NEFASTA, VITIOSA DIRA DEFIXERIT, INRITA INFECTAQUE SUNTO, QUIQUE NON PARUERIT, CAPITAL ESTO. IX. FOEDERUM, PACIS BELLI, INDUCIARUM ORATORES FETIALES IUDICES SUNTO. BELLA DISCEPTANTO.

PRODIGIA, PORTENTA AD ETRUSCOS HARUSPICES, SI SENATUS IUSSERIT, DEFERUNTO: ETRURIAQUE PRINCIPES DISCIPLINAM DOCETO. QUIBUS DIVIS CREVERINT, PROCURANTO, IIDEMQUE FULGURA ATQUE OBSTITA PIANTO.

NOCTURNA MULIERUM SACRIFICIA NE SUNTO PRAETER OLLA, QUAE PRO POPULO RITE FIENT: NEVE QUOI INITIANTO, NISI, UT ADSOLET CERERI, GRAECO SACRO.

SACRUM COMMISSUM, QUOD NEQUE EXPIARI POTERIT, IMPIE COMMISSUM ESTO: QUOD EXPIARI POTERIT, PUBLICI SACERDOTES EXPIANTO.

LUDIS PUBLICIS, QUOD SINE CURRICULO ET SINE CERTATIONE CORPORUM FIAT, POPULAREM LAETITIAM IN CANTU ET FIDIBUS ET TIBIIS MODERANTO EAMQUE CUM DIVUM HONORE IUNGUNTO.

EX PATRIIS RITIBUS OPTUMA COLUNTO.

PRAETER IDAEAE MATRIS FAMULOS EOSQUE IUSTIS DIEBUS NE QUIS STIPEM COGITO.

22. SACRUM SACROVE COMMENDATUM QUI CLEPSIT RAPSITQUE, PARRICIDA ESTO.

PERIURII POENA DIVINA EXITIUM, HUMANA DEDECUS.

INCESTUM PONTIFICES SUPREMO SUPPLICIO SANCIUNTO.

IMPIUS NE AUDETO PLACARE DONIS IRAM DEORUM.

CAUTE VOTA REDDUNTO. POENA VIOLATI IURIS ESTO. QUOCIRCA NE QUIS AGRUM CONSECRATO. AURI, ARGENTI, EBORIS SACRANDI MOTUS ESTO.

Sacra privata perpetua manento:

Deorum manium iura sancta sunto. Sos leto datos divos habento: sumptum in ollos luctumque minuunto.

X. 23. Att. Conclusa quidem est a te tam magna lex sane quam brevi. Sed, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numae nostrisque moribus. M. An censes, quum in illis de re publica libris persuadere videatur Africanus, omnium rerum publicarum nostram veterem illam fuisse optimam, non necesse esse optimae rei publicae leges dare consentaneas? Att. Immo prorsus ita censeo. M. Ergo adeo exspectate leges, quae genus illud optimum rei publicae contineant, et, si quae forte a me hodie rogabuntur quae non sint in nostra re publica nec fuerint, tamen erunt fere in more maiorum, qui tum ut lex valebat. 24. Att. Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut ego 'utei tu rogas' possim dicere. M. Ain tandem, Attice, non es dicturus aliter? Att. Prorsus maiorem quidem rem nullam sciscam aliter, in minoribus, si voles, remittam hoc tibi. Q. Atque mea quidem [*eadem*] sententia est M. At, ne longum fiat, videte. Att. Utinam quidem! quid enim agere malumus?

M. Caste iubet lex adire ad deos, animo videlicet, in quo sunt omnia. Nec tollit castimoniam corporis, sed hoc oportet intelligi, quum multum animus corpori praestet observeturque, ut casto corpore adeatur, multo esse in animis id servandum magis. Nam illud vel aspersione aquae vel dierum numero tollitur: animi labes nec diuturnitate evanescere nec amnibus ullis elui potest. 25. Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri iubet, significat probitatem gratam esse deo, sumptum esse removendum. Quid enim? paupertatem quum divitiis etiam inter homines esse aequalem velimus, cur eam sumptu ad sacra addito deorum aditu arceamus? praesertim quum ipsi deo nihil minus gratum futurum sit quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. Quod autem non iudex, sed deus ipse vindex constituitur, praesentis poenae metu religio confirmari videtur. Suosque deos aut novos aut alienigenas coli confusionem habet religionum et ignotas caerimo-

nias sacerdotibus. 26. Nam a patribus acceptos deos ita placet coli, si huic legi paruerint ipsi.

Oportere delubra esse in urbibus censeo, nec sequor magos Persarum, quibus auctoribus Xerxes inflammasse templa Graeciae dicitur, quod parietibus includerent deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera quorumque hic mundus omnis templum esset et domus. XI. Melius Graeci atque nostri, qui, ut augerent pietatem in deos, easdem illos quas nos urbes incolere voluerunt. Adfert enim haec opinio religionem utilem civitatibus: si quidem et illud bene dictum est a Pythagora, doctissimo viro, tum maxime et pietatem et religionem versari in animis, quum rebus divinis operam daremus, et quod Thales, qui sapientissimus in septem fuit, homines existimare oportere omnia [quae cernerentur] deorum esse plena: fore enim omnes castiores, veluti quum in fanis essent maxime religiosis. Est enim quaedam opinione species deorum in oculis, non solum in mentibus. 27. Eamdemque rationem luci habent in agris. Neque ea, quae a maioribus prodita est quum dominis tum famulis posita in fundi villaeque conspectu, religio Larum repudianda est.

Iam ritus familiae patrumque servare, id est, quoniam antiquitas proxime accedit ad deos, a dis quasi traditam religionem tueri.

Quod autem ex hominum genere consecratos, sicut Herculem et caeteros, coli lex iubet, indicat omnium quidem animos immortales esse, sed fortium bonorumque divinos. 28. Bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, Fides consecratur humana: quarum omnium Romae dedicata publice templa sunt, ut, illa qui habeant — habent autem omnes boni —, deos ipsos in animis suis collocatos putent. Nam illud vitiosum Athenis, quod Cylonio scelere expiato Epimenide Crete suadente fecerunt Contumeliae fanum et Impudentiae: virtutes enim, non vitia consecrare decet, araque vetusta in Palatio Febris et altera Esquiliis Malae Fortunae detestandae atque omnia eius modi repudianda sunt. Quod si fingenda nomina, Vicaepotae potius atque Statae cognominaque Statoris et Invicti Iovis rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris,

Opis, Victoriae. Quoniamque exspectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam Spes a Calatino consecrata est. Fortunaque sit vel Huiusce diei — nam valet in omnes dies — vel Respiciens ad opem ferendam, vel Fors, in quo incerti casus significantur magis, vel Primigenia a gignendo, comes tum . . . .

XII. 29. Feriarum festorumque dierum ratio in liberis requietem habet litium et iurgiorum, in servis operum et laborum. Quas compositio anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum. Quod ad tempus, ut sacrificiorum libamenta serventur fetusque pecorum, quae dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est: quod institutum perite a Numa posteriorum pontificum negligentia dissolutum est. Iam illud ex institutis pontificum et haruspicum non mutandum est, quibus hostiis immolandum cuique deo, cui maioribus, cui lactentibus, cui maribus, cui feminis. Plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes et respondendi iuris et confitendarum religionum facultatem adferunt. Quumque Vesta quasi focum urbis, ut Graeco nomine est appellata, quod nos prope idem Graecum non interpretatum nomen tenemus complexa sit, ei colendae virgines praesint, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis et sentiant mulieres naturam feminarum omnem castitatem pati.

30. Quod sequitur vero, non solum ad religionem pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine eis, qui sacris publice praesunt, religioni privatae satis facere non possint. Continet enim rem publicam consilio et auctoritate optimatium semper populum indigere. Descriptioque sacerdotum nullum iustae religionis genus praetermittit. Nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris praesint sollemnibus, ad interpretanda alii praedicta vatum, neque multorum, ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quae suscepta publice essent, quisquam extra collegium nosset. 31. Maximum autem et praestantissimum in re publica ius est augurum cum auctoritate coniunctum. Neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. Quid enim maius est, si de iure quaerimus, quam

posse a summis imperiis et summis potestatibus comitiatus et concilia vel instituta dimittere vel habita rescindere? Quid gravius quam rem susceptam dirimi, si unus augur 'alio die' dixerit? quid magnificentius quam posse decernere, ut magistratu se abdicent consules? quid religiosius quam cum populo, cum plebe agendi ius aut dare aut non dare? quid? legem, si non iure rogata est, tollere? ut Titiam decreto collegii, ut Livias, consilio Philippi consulis et auguris: nihil domi, nihil etiam militiae per magistratus gestum sine eorum auctoritate posse cuiquam probari?

XIII. 32. Att. Age, iam ista video fateorque esse magna, sed est in collegio vestro inter Marcellum et Appium optimos augures magna dissensio — nam eorum ego in libros incidi —, quum alteri placeat auspicia ista ad utilitatem esse rei publicae composita, alteri disciplina vestra quasi divinare videatur prorsus posse. Hac tu de re quaero quid sentias. M. Egone? divinationem, quam Graeci μαντικὴν appellant, esse sentio et huius hanc ipsam partem, quae est in avibus caeterisque signis disciplinae nostrae. Si enim deos esse concedimus eorumque mente mundum regi et eosdem hominum consulere generi et posse nobis signa rerum futurarum ostendere, non video cur esse divinationem negem. 33. Sunt autem ea, quae posui, ex quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. Iam vero permultorum exemplorum et nostra est plena res publica et omnia regna omnesque populi cunctaeque gentes, augurum praedictis multa incredibiliter vera cecidisse. Neque enim Polyidi neque Melampodis neque Mopsi neque Amphiarai neque Calchantis neque Heleni tantum nomen fuisset neque tot nationes id ad hoc tempus retinuissent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum maximeque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse docuisset. Nec vero Romulus noster auspicato urbem condidisset neque Atti Navii nomen memoria floreret tam diu, nisi omnes hi multa ad veritatem admirabilia dixissent. Sed dubium non est quin haec disciplina et ars augurum evanuerit iam et vetustate et negligentia. Ita neque illi adsentior, qui hanc scientiam negat umquam in nostro collegio fuisse, neque illi, qui esse etiam

nunc putat. Quae mihi videtur apud maiores fuisse duplex, ut ad rei publicae tempus non numquam, ad agendi consilium saepissime pertineret. 34. Att. Credo hercle ita esse istique rationi potissimum adsentior. Sed redde caetera.

XIV. M. Reddam vero et id, si potero, brevi. Sequitur enim de iure belli. In quo et suscipiendo et gerendo et deponendo ius ut plurimum valeret et fides eorumque ut publici interpretes essent, lege sanximus. Iam de haruspicum religione, de expiationibus et procurationibus satis esse in ipsa lege dictum puto. Att. Adsentior, quoniam omnis haec in religione versatur oratio. M. At vero quod sequitur, quo modo aut tu adsentiare aut ego reprehendam sane quaero, Tite. 35. Att. Quid tandem id est? M. De nocturnis sacrificiis mulierum. Att. Ego vero adsentior, excepto praesertim in ipsa lege sollemni sacrificio ac publico. M. Quid ergo aget Iacchus Eumolpidaeque nostri et augusta illa mysteria, si quidem sacra nocturna tollimus? Non enim populo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges damus. 36. Att. Excipis, credo, illa, quibus ipsi initiati sumus. M. Ego vero excipiam? Nam mihi quum multa eximia divinaque videntur Athenae tuae peperisse atque in vitam hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique vita exculti ad humanitatem et mitigati sumus, initiaque ut appellantur, ita re vera principia vitae cognovimus, neque solum cum laetitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid autem mihi displiceat in nocturnis poëtae indicant comici. Qua licentia Romae data quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit, quo ne imprudentiam quidem oculorum adiici fas fuit? Att. Tu vero istam Romae legem rogato. Nobis nostras ne ademeris. XV. 37. M. Ad nostras igitur revertor: quibus profecto diligentissime sanciendum est, ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat initienturque eo ritu Cereri, quo Romae initiantur. Quo in genere severitatem maiorum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus et consulum exercitu adhibito quaestio animadversioque declarat. Atque omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur

in media Graecia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit. Novos vero deos et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes, facetissimus poëta veteris comoediae, vexat, ut apud eum Sabazius et quidam alii di peregrini iudicati e civitate eiiciantur.

Publicus autem sacerdos imprudentiam consilio expiatam metu liberet, audaciam in admittendis religionibus foedis damnet atque impiam iudicet.

38. Iam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certationi cursu et pugilatione et luctatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam in circo constituti: in cavea cantui voce ac fidibus et tibiis, dum modo ea moderata sint, ut lege praescribitur. Adsentior enim Platoni nihil tam facile in animos teneros atque molles influere quam varios canendi sonos, quorum dici vix potest quanta sit vis in utramque partem. Namque et incitat languentes et languefacit excitatos et tum remittit animos, tum contrahit, civitatumque hoc multarum in Graecia interfuit antiquum vocum conservare modum: quarum mores lapsi ad mollitias pariter sunt immutati cum cantibus aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant, aut, quum severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus animisque mutatis etiam huic mutationi locus. 39. Quam ob rem ille quidem sapientissimus Graeciae vir longeque doctissimus valde hanc labem veretur. Negat enim mutari posse musicas leges sine mutatione legum publicarum. Ego autem nec tam valde id timendum nec plane contemnendum puto. Illa quidem, quae solebant quondam compleri severitate iucunda Livianis et Naevianis modis, nunc ut eadem exsultant, cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent! Graviter olim ista vindicabat vetus illa Graecia longe providens quam sensim pernicies illapsa civium in animos malis studiis malisque doctrinis repente totas civitates everteret, si quidem illa severa Lacedaemon nervos iussit, quo plures quam septem haberet, in Timothei fidibus incidi.

XVI. 40. Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur optimi: de quo quum consulerent Athenienses Apol-

linem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraculum editum est, eas, quae essent in more maiorum. Quo quum iterum venissent maiorumque morem dixissent saepe esse mutatum quaesissentque quem morem potissimum sequerentur e variis, respondit: optimum. Et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum et deo proximum, quod sit optimum.

Stipem sustulimus, nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idaeae matris excepimus: implet enim superstitione animos et exhaurit domus.

Sacrilego poena est neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum. 41. Quod et nunc multis fit in fanis et Alexander in Cilicia deposuisse apud Solenses in delubro pecuniam dicitur et Atheniensis Clisthenes Iunoni Samiae, civis egregius, quum rebus timeret suis, filiarum dotes credidisse.

Iam de periuriis, de incesto nihil sane hoc quidem loco disputandum est.

Donis impii ne placare audeant deos, Platonem audiant, qui vetat dubitare qua sit mente futurus deus, quum vir nemo bonus ab improbo se donari velit.

† Diligentia votorum satis in lege dicta est ac voti sponsio, qua obligamur deo. Poena vero violatae religionis iustam recusationem non habet.

Quid ego hic sceleratorum utar exemplis? quorum sunt plenae tragoediae. Quae ante oculos sunt, ea potius attingantur. Etsi haec commemoratio vereor ne supra hominis fortunam esse videatur, tamen, quoniam mihi sermo est apud vos, nihil reticebo, velimque hoc, quod loquar, dis immortalibus gratum potius videri quam grave hominibus.

XVII. 42. Quum perditorum civium scelere discessu meo religionum iura polluta sunt, vexati nostri Lares familiares, in eorum sedibus exaedificatum templum Licentiae, pulsus a delubris is, qui illa servarat, circumspicite vestris animis — nihil enim attinet quemquam nominari — qui sint rerum exitus consecuti. Nos, qui illam custodem urbis omnibus ereptis nostris rebus ac perditis violari ab impiis passi non sumus eamque ex nostra domo in ipsius patris

domum detulimus, iudicia senatus, Italiae, gentium denique omnium conservatae patriae consecuti sumus. Quo quid accidere potuit homini praeclarius? Quorum scelere religiones tum prostratae adflictaeque sunt, partim ex illis distracti ac dissipati iacent, qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerant et praeter caeteros in omni religione impii, non solum vitae iucunditate atque decore, verum etiam sepultura ac iustis exsequiarum caruerunt. 43. Q. Equidem ista agnosco, frater, et meritas dis gratias ago, sed nimis saepe secus aliquanto videmus evadere. M. Non enim, Quinte, recte existimamus quae poena divina sit et opinionibus vulgi rapimur in errorem nec vera cernimus. Morte aut dolore corporis aut luctu animi aut offensione iudicii hominum miserias ponderamus, quae fateor humana esse et multis bonis viris accidisse. Sceleris est poena tristis et praeter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent, ardentes tum cupiditate, tum metu, tum conscientia, quid agerent, modo timentes, vicissim contemnentes religionis, iudicia perrupta ab iisdem et corrupta, hominum, non deorum. 44. Reprimam iam me, non insequar longius eoque minus quo plus poenarum habeo quam petivi. Tantum ponam, duplicem poenam esse divinam, quod constat et ex vexandis vivorum animis et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et iudicio vivorum et gaudio comprobetur.

XVIII. 45. Agri autem ne consecrentur, Platoni prorsus adsentior, qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis utitur: 'Terra igitur, ut focus domiciliorum, sacra deorum omnium est. Quocirca ne quis iterum idem consecrato. Aurum autem et argentum in urbibus et privatim et in fanis invidiosa res est. Tum ebur ex inani corpore extractum haud satis castum donum deo. Iam aes atque ferrum duelli instrumenta, non fani. Ligneum autem, quidquid voluerit, uno e ligno dedicato itemque lapideum in delubris communibus. Textile ne operosius quam mulieris opus menstruum. Color autem albus praecipue decorus deo est quum in caeteris tum maxime in textili. Tincta vero absint nisi a bellicis insignibus, divinissima autem dona aves et formae ab

uno pictore uno absolutae die, itemque caetera huius exempli dona sunto.' Haec illi placent. Sed ego caetera non tam restricte praefinio vel hominum vitiis vel insidiis temporum victus. Terrae cultum segniorem suspicor fore, si ad eam utendam ferroque subigendam superstitionis aliquid accesserit.

Att. Habeo ista. Nunc de sacris perpetuis et de manium iure restat. M. O miram memoriam, Pomponi, tuam! At mihi ista exciderant. 46. Att. Ita credo, sed tamen hoc magis eas res et memini et exspecto, quod et ad pontificium ius et ad civile pertinent. M. Vero, et apertissima sunt istis de rebus et responsa et scripta multa, et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo quoad potero eius ipsius generis ius civile nostrum, sed ita, locus ut ipse notus sit, ex quo ducatur quaeque pars iuris, ut non difficile sit, qui modo ingenio possit moveri, quaecumque nova causa consultatiove acciderit, eius tenere ius, quum scias a quo sit capite repetendum.

XIX. 47. Sed iuris consulti, sive erroris obiiciundi causa, quo plura et difficiliora scire videantur, sive, quod similius veri est, ignoratione docendi — nam non solum scire aliquid artis est, sed quaedam ars est etiam docendi — saepe quod positum est in una cognitione, id in infinita dispertiuntur, velut in hoc ipso genere, quam magnum illud Scaevolae faciunt, pontifices ambo et iidem iuris peritissimi! Saepe, inquit Publii filius, ex patre audivi pontificem neminem bonum esse nisi qui ius civile cognosset. Totumne? quid ita? quid enim ad pontificem de iure parietum aut aquarum aut ullo omnino nisi eo, quod cum religione coniunctum est? Id autem quantulum est! De sacris, credo, de votis, de feriis, de sepulcris et si quid eius modi est. Cur igitur haec tanta facimus, quum caetera perparva sint, de sacris autem, qui locus patet latius, haec sit una sententia, ut conserventur semper et deinceps familiis prodantur et, ut in lege posui, perpetua sint sacra. [Hoc posito haec iura pontificum auctoritate consecuta sunt, ut ne morte patris familias sacrorum memoria occideret, iis est ea ad-

iuncta, ad quos eiusdem morte pecunia venerit.] 48. Hoc uno posito, quod est ad cognitionem disciplinae satis, innumerabilia nascuntur, quibus implentur iuris consultorum libri: quaeruntur enim qui astringantur sacris. Heredum causa iustissima est. Nulla est enim persona, quae ad vicem eius, qui e vita migrarit, propius accedat. Deinde, qui morte testamentove eius tantumdem capiat quantum omnes heredes. Id quoque ordine: est enim ad id, quod propositum est, accommodatum. Tertio loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quae eius fuerint, quum moritur, usu ceperit plurimum possidendo. Quarto, si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de creditoribus eius qui plurimum servet. 49. Extrema illa persona est, ut si qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit neminique eam solverit, proinde habeatur quasi eam pecuniam ceperit.

XX. Haec nos a Scaevola didicimus, non ita descripta ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant tribus modis sacris astringi: hereditate, aut si maiorem partem pecuniae capiat, aut si maior pars pecuniae legata est, si inde quippiam ceperit. 50. Sed pontificem sequamur. Videtis igitur omnia pendere ex uno illo, quod pontifices cum pecunia sacra coniungi volunt, iisdemque ferias et caerimonias ascribendas putant. Atque etiam dant hoc Scaevolae, quum est partitio, ut, si in testamento deducta scripta non sit ipsique minus ceperint quam omnibus heredibus relinquatur, sacris ne adligentur. In donatione hoc iidem secus interpretantur, et quod pater familias in eius donatione, qui in ipsius potestate esset, approbavit, ratum est: quod eo insciente factum est, si id is non approbat, ratum non est. 51. His propositis quaestiunculae multae nascuntur, quas qui intelligat non, si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat? Veluti, si minus quis cepisset, ne sacris adligaretur, ac post de eius heredibus aliquis exegisset pro sua parte id, quod ab eo, cuius ipse heres esset, praetermissum fuisset, eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione, quam heredibus omnibus esset relicta, qui eam pecuniam exegisset, solum sine coheredibus sacris adligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit quam

sine religione capere liceat, is per aes et libram heredes testamenti solvat, propterea quod eo loco res est ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata non esset.

XXI. 52. Hoc ego loco multisque aliis quaero a vobis, Scaevolae, pontifices maximi et homines meo quidem iudicio acutissimi, quid sit quod ad ius pontificium civile appetatis. Civilis enim iuris scientia pontificium quodam modo tollitis. Nam sacra cum pecunia pontificum auctoritate nulla lege coniuncta sunt. Itaque si vos tantum modo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas, sed quod iidem iuris civilis estis peritissimi, hac scientia illa eluditis. Placuit P. Scaevolae et Ti. Coruncanio, pontificibus maximis, itemque caeteris, qui tantumdem caperet quantum omnes heredes, sacris adligari. Habeo ius pontificium. 53. Quid huc accessit ex iure civili? partitionis caput scriptum caute, ut centum nummi deducerentur: inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quod si hoc qui testamentum faciebat cavere noluisset, admonet iuris consultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat quam omnibus heredibus relinquatur. Super dicebant quidquid cepisset astringi. Rursus sacris liberantur. Hoc vero nihil ad pontificium ius et e medio est iure civili, ut per aes et libram heredem testamenti solvant et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur, sitque ea non [*sacris adligata.*

54. *Venio ad manium iura, quae maiores nostri et sapientissime instituerunt et religiosissime coluerunt. Februario autem mense, qui tum extremus anni mensis erat, mortuis parentari voluerunt, quod tamen D. Brutus, ut scriptum a Sisenna est, Decembri facere solebat. Cuius ego rei causam quum mecum quaererem, Brutum reperiebam idcirco a more maiorum discessisse — nam Sisennam video causam cur is vetus institutum non servarit ignorare. Brutum autem maiorum nostrorum institutum temere neglexisse, non fit mihi veri simile*] doctum hominem sane, cuius fuit Accius perfamiliaris —, sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres

Februarium, sic hic Decembrem sequebatur. Hostia autem maxima parentare pietatis esse adiunctum putabat.

XXII. 55. Iam tanta religio est sepulcrorum, ut extra sacra et gentem inferri fas negent esse, idque apud maiores nostros A. Torquatus in gente Popilia iudicavit. Nec vero tam denicales, quae a nece appellatae sunt, quia residentur mortuis, quam caeterorum caelestium quieti dies feriae nominarentur, nisi maiores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent. Eas in eos dies conferre ius, ut neque ipsius neque publicae feriae sint, totaque huius iuris compositio pontificalis magnam religionem caerimoniamque declarat. Neque necesse est edisseri a nobis, quae finis funestae familiae, quod genus sacrificii Lari vervecibus fiat, quem ad modum os resectum terra obtegatur, quaeque in porca contracta iura sint, quo tempore incipiat sepulcrum esse et religione teneatur.

56. At mihi quidem antiquissimum sepulturae genus illud fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur. Redditur enim terrae corpus et ita locatum ac situm quasi operimento matris obducitur. Eodemque ritu in eo sepulcro, quod haud procul a Fontis ara est, regem nostrum Numam conditum accepimus gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem dissipari iussit Sulla victor, acerbiore odio incitatus, quam si tam sapiens fuisset quam fuit vehemens. 57. Quod haud scio an timens ne suo corpori posset accidere primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. Declarat enim Ennius de Africano:

Hic est ille situs.

Vere: nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. Nec tamen eorum ante sepulcrum est, quam iusta facta et corpus incensum est. Et quod nunc communiter in omnibus sepultis venit usu, ut humati dicantur, id erat proprium tum in iis, quos humus iniecta contexerat, eumque morem ius pontificale confirmat. Nam prius quam in os iniecta glaeba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis: iniecta glaeba tumulus is, ubi humatus est, [ex glaeba] vocatur, ac tum denique multa religiosa iura complectitur.

Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare proiectus esset, decrevit P. Mucius familiam puram, quod os supra terram non exstaret, porcam heredi esse contractam et habendas triduum ferias et porco femina piandum, at si in mari mortuus esset, eadem praeter piaculum et ferias.

XXIII. 58. ATT. Video quae sint in pontificio iure. Sed quaero ecquidnam sit in legibus. M. Pauca sane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem spectant quam ad ius sepulcrorum. HOMINEM MORTUUM, inquit lex in XII, IN URBE NE SEPELITO NEVE URITO. Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit NEVE URITO, indicat non qui uratur sepeliri, sed qui humetur. ATT. Quid? qui post XII in urbe sepulti sunt clari viri? M. Credo, Tite, fuisse aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causa tributum est, ut Publicolae, ut Tuberto, quod eorum posteri iure tenuerunt, aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis causa soluti legibus consecuti sunt. Sed [ut] in urbe sepeliri lex vetat, sic decretum a pontificum collegio non esse ius in loco publico fieri sepulcrum. Nostis extra portam Collinam aedem Honoris. Aram in eo loco fuisse memoriae proditum est. Ad eam quum lamina esset inventa et in ea scriptum lamina: HONORIS, ea causa fuit aedis huius dedicandae. Sed quum multa in eo loco sepulcra fuissent, exarata sunt. Statuit enim collegium locum publicum non potuisse privata religione obligari.

59. Iam caetera in XII minuendi sumptus sunt lamentationisque funebris, translata de Solonis fere legibus. HOC PLUS, inquit, NE FACITO. ROGUM ASCIA NE POLITO. Nostis quae sequuntur. Discebamus enim pueri XII, ut carmen necessarium, quas iam nemo discit. Extenuato igitur sumptu tribus riciniis cum clavis purpurae et decem tibicinibus tollit etiam lamentationem: MULIERES GENAS NE RADUNTO NEVE LESSUM FUNERIS ERGO HABENTO. Hoc veteres interpretes Sex. Aelius, L. Acilius non satis se intelligere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris, L. Aelius lessum quasi lugubrem eiulationem, ut vox ipsa significat: quod eo magis iudico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Haec laudabilia et locupletibus fere cum plebe communia.

Quod quidem maxime e natura est tolli fortunae discrimen in morte.

XXIV. 60. Caetera item funebria, quibus luctus augetur, XII sustulerunt. HOMINI, inquit, MORTUO NE OSSA LEGITO, QUO POST FUNUS FACIAT. Excipit bellicam peregrinamque mortem. Haec praeterea sunt in legibus de unctura: SERVILIS UNCTURA TOLLITOR OMNISQUE CIRCUMPUTATIO. Quae et recte tolluntur, neque tollerentur, nisi fuissent. NE SUMPTUOSA RESPERSIO, NE LONGAE CORONAE NEC ACERRAE praetereantur. Illa iam significatio est laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod CORONAM VIRTUTE PARTAM et ei, qui peperisset, et eius parenti sine fraude esse lex impositam iubet, credoque, quod erat factitatum, ut uni plura fierent funera lectique plures sternerentur, id quoque ne fieret lege sanctum est. Qua in lege quum esset, NEVE AURUM ADDITO, quam humane excipit altera lex: QUOI AURO DENTES VINCTI ESUNT, AST IM CUM ILLO SEPELIRE UREREVE SE FRAUDE ESTO. Et simul illud videtote, aliud habitum esse sepelire et urere. 61. Duae sunt praeterea leges de sepulcris, quarum altera privatorum aedificiis, altera ipsis sepulcris cavet. Nam quod ROGUM BUSTUMVE NOVUM vetat PROPIUS SEXAGINTA PEDES ADIICI AEDES ALIENAS INVITO DOMINO, incendium veretur acerbum. Quod autem FORUM, id est, vestibulum sepulcri BUSTUMVE USUCAPI vetat, tuetur ius sepulcrorum. Haec habemus in XII, sane secundum naturam, quae norma legis est. Reliqua sunt in more, funus ut indicatur, si quid ludorum, dominusque funeris utatur accenso atque lictoribus, 62. honoratorum virorum laudes in contione memorentur easque etiam cantus ad tibicinem prosequatur, cui nomen neniae, quo vocabulo etiam [a] Graecis cantus lugubres nominantur.

XXV. Q. Gaudeo nostra iura ad naturam accommodari, maiorumque sapientia admodum delector. M. Sed credo, Quinte, ut caeteri sumptus, sic etiam sepulcrorum modum recte requiri. Quos enim ad sumptus progressa iam ista res sit in C. Figuli sepulcro vides. Sed credo minimam olim istius rei fuisse cupiditatem, alioquin multa exstarent exempla maiorum. Nostrae quidem legis interpretes, quo capite iubentur sumptus et luctum removere a

deorum manium iure, hoc intelligant in primis sepulcrorum magnificentiam esse minuendam. 63. Nec haec a sapientissimis legum scriptoribus neglecta sunt. Nam et Athenis iam ille mos a Cecrope, ut aiunt, permansit mortuum terra humandi, quam quum proximi iniecerant obductaque terra erat, frugibus obserebatur, ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur, solum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulae, quas inibant propinqui coronati, apud quos de mortui laude quum quidquid veri erat praedicatum — nam mentiri nefas habebatur —, iusta confecta erant. 64. Postea quam, ut scribit Phalereus, sumptuosa fieri funera et lamentabilia coepissent, Solonis lege sublata sunt: quam legem eisdem prope verbis nostri decemviri in decimam tabulam coniecerunt. Nam de tribus riciniis et pleraque illa Solonis sunt, de lamentis vero expressa verbis sunt: MULIERES GENAS NE RADUNTO NEVE LESSUM FUNERIS ERGO HABENTO.

XXVI. De sepulcris autem nihil est apud Solonem amplius quam 'ne quis ea deleat neve alienum inferat' poenaque est, 'si quis bustum' — nam id puto appellari τύμβον — 'aut monumentum' inquit 'aut columnam violarit, deiecerit, fregerit.' Sed post aliquanto propter has amplitudines sepulcrorum, quas in Ceramico videmus, lege sanctum est, 'ne quis sepulcrum faceret operosius quam quod decem homines effecerint triduo.' 65. Neque id opere tectorio exornari nec Hermas hos, quos vocant, licebat imponi, nec de mortui laude nisi in publicis sepulturis nec ab alio nisi qui publice ad eam rem constitutus esset dici licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur: auget enim luctum concursus hominum. 66. Quocirca Pittacus omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait rursus idem Demetrius increbruisse eam funerum sepulcrorumque magnificentiam, quae nunc fere Romae est. Quam consuetudinem lege minuit ipse. Fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus, sed etiam civis e re publica maxime tuendaeque civitatis peritissimus. Iste igitur sumptum minuit non solum poena, sed etiam tempore: ante lucem enim iussit efferri.

Sepulcris autem novis finivit modum. Nam super terrae tumulum noluit quidquam statui nisi columellam tribus cubitis ne altiorem aut mensam aut labellum et huic procurationi certum magistratum praefecerat.

XXVII. 67. Haec igitur Athenienses tui. Sed videamus Platonem, qui iusta funerum reiicit ad interpretes religionum: quem nos morem tenemus. De sepulcris autem dicit haec: vetat ex agro culto eove, qui coli possit, ullam partem sumi sepulcro, sed quae natura agri tantum modo efficere possit, ut mortuorum corpora sine detrimento vivorum recipiat, ea potissimum ut compleatur, quae autem terra fruges ferre et ut mater cibos suppeditare possit, eam ne quis nobis minuat neve vivus neve mortuus. 68. Exstrui autem vetat sepulcrum altius quam quod quinque homines quinque diebus absolverint nec e lapide excitari amplius nec imponi quam quod capiat laudem mortui incisam ne plus quattuor herois versibus, quos longos appellat Ennius. Habemus igitur huius quoque auctoritatem de sepulcris summi viri, a quo item funerum sumptus praefinitur ex censibus a minis quinque usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de immortalitate animorum et reliqua post mortem tranquillitate bonorum, poenis impiorum. 69. Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionum locum. Q. Nos vero, frater, et copiose quidem, sed perge caetera. M. Pergam equidem et, quoniam libitum est vobis me ad haec impellere, hodierno sermone conficiam, spero, hoc praesertim die. Video enim Platonem idem fecisse omnemque orationem eius de legibus peroratam esse uno aestivo die. Igitur faciam et dicam de magistratibus. Id enim est profecto, quod constituta religione rem publicam contineat maxime. Att. Tu vero dic et istam rationem quam coepisti tene.

M. TULLII CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Dis immortalibus proximi et dignitate et potestate sunt magistratus. Itaque constituta religione statim Cicero de magistratibus leges eodem modo prooemio et explicatione adiectis subiecit, quibus eorum genera, potestas imperiumque definiuntur. Ita autem sapienter a maioribus tota haec rei publicae pars constituta videbatur, ut non multum in ea novandum putaret. Quam ob rem descriptionem magistratuum Romanam retinuit nec multum attulit novi. Explicationis magna pars interiit, in ea autem, quae mansit, egregiae et sapientes de legationibus liberis, de potestate tribunicia, de senatus sanctitate et integritate, de legibus tabellariis etc. disputationes reperiuntur. In epilogo significantur librorum, qui interciderunt, consequentium summaria.

I. 1. Marcus. Sequar igitur, ut institui, divinum illum virum, quem quadam admiratione commotus saepius fortasse laudo quam necesse est. Att. Platonem videlicet dicis. M. Istum ipsum, Attice. Att. Tu vero eum nec nimis valde umquam nec nimis saepe laudaveris. Nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem nisi suum laudari volunt, concedunt, ut eum arbitratu meo diligam. M. Bene hercle faciunt. Quid enim est elegantia tua dignius? cuius et vita et oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. Att. Sane gaudeo, quod te interpellavi, quoniam quidem tam praeclarum mihi dedisti iudicii tui testimonium. Sed perge, ut coeperas. 2. M. Laudemus igitur prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. Att. Sane quidem, sicut de religionum lege fecisti.

M. Videtis igitur magistratus hanc esse vim, ut praesit praescribatque recta et utilia et coniuncta cum legibus. Ut enim magistratibus leges, ita populo praesunt magistratus, vereque dici potest magistratum legem esse loquentem, legem autem mutum magistratum. 3. Nihil porro tam aptum est ad ius condicionemque naturae — quod quum dico, legem a me dici intelligi volo — quam imperium, sine quo nec domus ulla nec civitas nec gens nec hominum universum genus stare nec rerum natura omnis nec ipse mundus potest. Nam et hic deo paret et huic oboediunt maria terraeque et hominum vita iussis supremae legis obtemperat. II. 4. Atque ut ad haec citeriora veniam et notiora nobis, omnes antiquae gentes regibus quondam paruerunt. Quod genus imperii primum ad homines iustissimos et sapientissimos deferebatur, idque in re publica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas praefuit: deinde etiam deinceps posteris prodebatur, quod [et] in his etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos autem, quoniam leges damus liberis populis quaeque de optima re publica sentiremus in sex libris ante diximus, accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum. 5. Magistratibus igitur opus est, sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest, quorumque descriptione omnis rei publicae moderatio continetur. Neque solum his praescribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus. Nam et qui bene imperat paruerit aliquando necesse est et qui modeste paret videtur qui aliquando imperet dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare se aliquo tempore imperaturum et illum, qui imperat, cogitare brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum ut obtemperent oboediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant diligantque praescribimus, ut Charondas in suis facit legibus, noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui ut illi caelestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quae quum ita sint, ad ipsas iam leges veniamus, si placet. Att. Mihi vero et istud et ordo iste rerum placet.

III. 6. M. IUSTA IMPERIA SUNTO, IISQUE CIVIS MODESTE AC SINE RECUSATIONE PARENTO: MAGISTRATUS NEC OBOEDIENTEM ET NOXIUM CIVEM MULTA, VINCLIS VERBERIBUSVE COERCETO, NI PAR MAIORVE POTESTAS POPULUSVE PROHIBESSIT: AD QUOS PROVOCATIO ESTO. QUUM MAGISTRATUS IUDICASSIT INROGASSITVE, PER POPULUM MULTAE POENAE CERTATIO ESTO, MILITIAE AB EO, QUI IMPERABIT, PROVOCATIO NE ESTO, QUODQUE IS, QUI BELLUM GERET, IMPERASSIT, IUS RATUMQUE ESTO.

MINORES MAGISTRATUS PARTITI IURIS PLURES IN PLOERA SUNTO: MILITIAE, QUI IUSSI ERUNT, IMPERANTO, EORUMQUE TRIBUNI SUNTO, DOMI PECUNIAM PUBLICAM CUSTODIUNTO, VINCLA SONTIUM SERVANTO, CAPITALIA VINDICANTO: AES, ARGENTUM AURUMVE PUBLICE SIGNANTO, STLITIS CONTRACTAS IUDICANTO, QUODCUMQUE SENATUS CREVERIT AGUNTO.

7. SUNTOQUE AEDILES CURATORES URBIS, ANNONAE LUDORUMQUE SOLLEMNIUM, OLLISQUE AD HONORIS AMPLIORIS GRADUM IS PRIMUS ADSCENSUS ESTO.

CENSORES POPULI AEVITATES, SUBOLES, FAMILIAS PECUNIASQUE CENSENTO, URBIS TEMPLA, VIAS, AQUAS, AERARIUM, VECTIGALIA TUENTO, POPULIQUE PARTES IN TRIBUS DESCRIBUNTO, EXIN PECUNIAS, AEVITATES, ORDINES PARTIUNTO, EQUITUM PEDITUMQUE PROLEM DESCRIBUNTO, CAELIBES ESSE PROHIBENTO, MORES POPULI REGUNTO, PROBRUM IN SENATU NE RELINQUUNTO: BINI SUNTO: MAGISTRATUM QUINQUENNIUM HABENTO, RELIQUI MAGISTRATUS ANNUI SUNTO, EAQUE POTESTAS SEMPER ESTO.

8. IURIS DISCEPTATOR, QUI PRIVATA IUDICET IUDICARIVE IUBEAT, PRAETOR ESTO: IS IURIS CIVILIS CUSTOS ESTO: HUIC POTESTATE PARI, QUOTCUMQUE SENATUS CREVERIT POPULUSVE IUSSERIT, TOT SUNTO.

REGIO IMPERIO DUO SUNTO, IIQUE PRAEEUNDO, IUDICANDO, CONSULENDO PRAETORES, IUDICES, CONSULES APPELLANTOR: MILITIAE SUMMUM IUS HABENTO, NEMINI PARENTO: HIS SALUS POPULI SUPREMA LEX ESTO.

EUMDEM MAGISTRATUM, NI INTERFUERINT DECEM ANNI, NE QUIS CAPITO: 9. AEVITATEM ANNALI LEGE SERVANTO.

AST QUANDO DUELLUM GRAVIUS, DISCORDIAE CIVIUM ESCUNT, OENUS NE AMPLIUS SEX MENSES, SI SENATUS CREVERIT, IDEM IURIS QUOD DUO CONSULES TENETO, ISQUE AVE SINISTRA DICTUS PO-

PULI MAGISTER ESTO: EQUITATUMQUE QUI REGAT, HABETO PARI IURE CUM EO, QUICUMQUE ERIT IURIS DISCEPTATOR.

AST QUANDO CONSULES MAGISTERVE POPULI NON ESCUNT, RELIQUI MAGISTRATUS NE SUNTO, AUSPICIA PATRUM SUNTO, OLLIQUE EX SE PRODUNTO, QUI COMITIATU CREARE CONSULES RITE POSSIT.

IMPERIA, POTESTATES, LEGATIONES, QUUM SENATUS CREVERIT POPULUSVE IUSSERIT, EX URBE EXEUNTO, DUELLA IUSTA IUSTE GERUNTO, SOCIIS PARCUNTO, SE ET SERVOS CONTINENTO, POPULI SUI GLORIAM AUGENTO, DOMUM CUM LAUDE REDEUNTO.

REI SUAE ERGO NE QUIS LEGATUS ESTO.

PLEBES QUOS PRO SE CONTRA VIM AUXILII ERGO DECEM CREASSIT, TRIBUNI EIUS SUNTO, QUODQUE II PROHIBESSINT QUODQUE PLEBEM ROGASSINT, RATUM ESTO, SANCTIQUE SUNTO, NEVE PLEBEM ORBAM TRIBUNIS RELINQUUNTO.

10. OMNES MAGISTRATUS AUSPICIUM IUDICIUMQUE HABENTO, EXQUE IIS SENATUS ESTO, EIUS DECRETA RATA SUNTO: AST POTESTAS PAR MAIORVE PROHIBESSIT, [SENATUS CONSULTA] PERSCRIPTA SERVANTO.

IS ORDO VITIO VACATO, CAETERIS SPECIMEN ESTO.

CREATIO MAGISTRATUUM, IUDICIA POPULI, IUSSA VETITA QUUM SUFFRAGIO CONSCISCENTUR, OPTIMATIBUS NOTA, PLEBI LIBERA SUNTO.

IV. AST QUID ERIT, QUOD EXTRA MAGISTRATUS COERATORI OESUS SIT, QUI COERET, POPULUS CREATO EIQUE IUS COERANDI DATO.

CUM POPULO PATRIBUSQUE AGENDI IUS ESTO CONSULI, PRAETORI, MAGISTRO POPULI EQUITUMQUE EIQUE, QUEM PATRES PRODUNT CONSULUM ROGANDORUM ERGO, TRIBUNISQUE, QUOS SIBI PLEBES ROGASSIT, IUS ESTO CUM PATRIBUS AGENDI, IDEM AD PLEBEM, QUOD OESUS ERIT, FERUNTO.

QUAE CUM POPULO QUAEQUE IN PATRIBUS AGENTUR, MODICA SUNTO.

11. SENATORI, QUI NEC ADERIT, AUT CAUSA AUT CULPA ESTO: LOCO SENATOR ET MODO ORATO: CAUSAS POPULI TENETO.

VIS IN POPULO ABESTO. PAR MAIORVE POTESTAS PLUS VALETO. AST QUID TURBASSITUR IN AGENDO, FRAUS ACTORIS ESTO. INTERCESSOR REI MALAE SALUTARIS CIVIS ESTO.

QUI AGENT, AUSPICIA SERVANTO, AUGURI PUBLICO PARENTO, PROMULGATA, PROPOSITA IN AERARIO, COGNITA AGUNTO, NEC PLUS QUAM DE SINGULIS REBUS SEMEL CONSULUNTO, REM POPULUM DOCENTO, DOCERI A MAGISTRATIBUS PRIVATISQUE PATIUNTO.

PRIVILEGIA NE INROGANTO: DE CAPITE CIVIS NISI PER MAXIMUM COMITIATUM OLLOSQUE, QUOS CENSORES IN PARTIBUS POPULI LOCASSINT, NE FERUNTO.

DONUM NE CAPIUNTO NEVE DANTO NEVE PETENDA NEVE GERENDA NEVE GESTA POTESTATE: QUOD QUIS EARUM RERUM MIGRASSIT, NOXIAE POENA PAR ESTO.

CENSORES FIDEM LEGUM CUSTODIUNTO: PRIVATI AD EOS ACTA REFERUNTO NEC EO MAGIS LEGE LIBERI SUNTO.

Lex recitata est. Discedere et tabellam iubebo dari.

V. 12. Q. Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum descriptio, sed ea paene nostrae civitatis, etsi a te paullum adlatum est novi. M. Rectissime, Quinte, animadvertis. Haec est enim, quam Scipio laudat in illis libris et quam maxime probat temperationem rei publicae, quae effici non potuisset nisi tali descriptione magistratuum. Nam sic habetote, magistratibus iisque, qui praesint, contineri rem publicam et ex eorum compositione quod cuiusque rei publicae genus sit intelligi. Quae res quum sapientissime moderatissimeque constituta esset a maioribus nostris, nihil habui sane, non modo multum, quod putarem novandum in legibus. 13. ATT. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus, ut disputes quibus de causis maxime placeat ista descriptio. M. Faciam, Attice, ut vis, et locum istum totum, ut a doctissimis Graeciae quaesitum et disputatum est, explicabo et, ut institui, nostra iura attingam. ATT. Istud maxime exspecto disserendi genus. M. Atqui pleraque sunt dicta in illis libris, quod faciendum fuit, quum de optima re publica quaereretur. 14. Sed huius loci de magistratibus sunt propria quaedam, a Theophrasto primum, deinde a Diogene Stoico quaesita subtilius.

VI. ATT. Ain tandem? etiam a Stoicis ista tractata sunt? M. Non sane nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea

a magno homine et in primis erudito, Panaetio. Nam veteres verbo tenus acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem de re publica disserebant. Ab hac familia magis ista manarunt Platone principe. Post Aristoteles illustravit omnem hunc civilem in disputando locum Heraclidesque Ponticus profectus ab eodem Platone. Theophrastus vero institutus ab Aristotele habitavit, ut scitis, in eo genere rerum ab eodemque Aristotele doctus Dicaearchus huic rationi studioque non defuit. Post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque non modo in solem atque in pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in re publica viros et doctissimos homines non nimis in re publica versatos multos commemorare possumus: qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinae studiis et regenda civitate princeps esset, quis facile praeter hunc inveniri potest?

VII. 15. Att. Puto posse et quidem aliquem de tribus nobis. Sed perge, ut coeperas.

M. Quaesitum igitur ab illis est placeretne unum in civitate esse magistratum cui reliqui parerent, quod exactis regibus intelligo placuisse nostris maioribus. Sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, postea non tam regni quam regis vitiis repudiatum est, nomen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus imperabit. 16. Qua re nec ephori Lacedaemone sine causa a Theopompo oppositi regibus nec apud nos consulibus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in iure positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant excepto tribuno, qui post exstitit, ne id, quod fuerat, esset. Hoc enim primum minuit consulare ius, quod exstitit, ipse qui eo non teneretur, deinde quod attulit auxilium reliquis non modo magistratibus, sed etiam privatis consuli non parentibus. 17. Q. Magnum dicis malum: nam ista potestate nata gravitas optimatium cecidit convaluitque vis multitudinis. M. Non est, Quinte, ita. Non enim ius illud solum superbius populo, sed violentius videri

necesse erat, quo postea quam modica et sapiens temperatio accessit, conversa lex in omnes est . . . .
. . . .

VIII. 18. Domum cum laude redeunto. Nihil enim praeter laudem bonis atque innocentibus neque ex hostibus neque a sociis reportandum.

Iam illud apertum est profecto, nihil esse turpius quam quemquam legari nisi rei publicae causa. Omitto quem ad modum isti se gerant atque gesserint, qui legatione hereditates aut syngraphas suas persequuntur. In hominibus est hoc fortasse vitium, sed quaero quid reapse sit turpius quam sine procuratione senator legatus, sine mandatis, sine ullo rei publicae munere? Quod quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatus pertinere videbatur, tamen approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levis tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem. Tamen minui tempus et, quod erat infinitum, annuum feci. Ita turpitudo manet diuturnitate sublata.

Sed iam, si placet, de provinciis decedatur in urbemque redeatur. Att. Nobis vero placet, sed iis, qui in provinciis sunt, minime placet. 19. M. At vero, Tite, si parebunt his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo sua dulcius nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quae sancit eam tribunorum plebis potestatem, quae est in re publica nostra, de qua disseri nihil necesse est. Q. At mehercule ego, frater, quaero de ista potestate quid sentias. Nam mihi quidem pestifera videtur, quippe quae in seditione et ad seditionem nata sit: cuius primum ortum si recordari volumus, inter arma civium et occupatis et obsessis urbis locis procreatum videmus. Deinde quum esset cito necatus tamquam ex xii tabulis insignis ad deformitatem puer, brevi tempore recreatus multoque taetrior et foedior natus est. IX. Quae enim ille non edidit? qui primum, ut impio dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit, omnia infima summis paria fecit, turbavit, miscuit, quum adflixisset principum gravitatem, numquam tamen conquievit. 20. Namque ut C. Flaminium atque ea, quae iam prisca videntur propter vetustatem, re-

linquam, quid iuris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit? etsi quinquennio ante D. Brutum et P. Scipionem consules — quos et quantos viros! — homo omnium infimus et sordidissimus, tribunus plebis C. Curiatius, in vincula coniecit, quod ante factum non erat. C. vero Gracchus ruinis et iis sicis, quas ipse se proiecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem rei publicae statum permutavit? Quid iam de Saturnino, Sulpicio, reliquis dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit res publica? 21. Cur autem aut vetera aut aliena proferam potius quam et nostra et recentia? Quis umquam tam audax, tam nobis inimicus fuisset, ut cogitaret umquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tribunicium exacuisset in nos? quem quum homines scelerati ac perditi non modo ulla in domo, sed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris rei publicae perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium et ad immortalitatem memoriae gloriosum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri, nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. 22. Sed ille quas strages edidit! eas videlicet, quas sine ratione ac sine ulla spe bona furor edere potuit impurae beluae multorum inflammatus furoribus. Quam ob rem in ista quidem re vehementer Sullam probo, qui tribunis plebis sua lege iniuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit, Pompeiumque nostrum caeteris rebus omnibus semper amplissimis summisque effero laudibus, de tribunicia potestate taceo: nec enim reprehendere libet nec laudare possum. X. 23. M. Vitia quidem tribunatus praeclare, Quinte, perspicis. Sed est iniqua in omni re accusanda praetermissis bonis malorum enumeratio vitiorumque selectio. Nam isto quidem modo vel consulatus vituperari potest, si consulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali. Sed bonum, quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. — Nimia potestas est tribunorum plebis. — Quis negat? Sed vis populi multo saevior multoque vehementior, quae ducem quod habet, interdum lenior est quam si nullum haberet. Dux enim suo

periculo progredi cogitat, populi impetus periculi rationem sui non habet. 24. At aliquando incenditur. Et quidem saepe sedatur. Quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sana mente sit? Quin ipsum Ti. Gracchum non solum neglectus, sed etiam sublatus intercessor straverat. Quid enim illum aliud perculit nisi quod potestatem intercedendi collegae abrogavit? Sed tu sapientiam maiorum in illo vide. Concessa plebi a patribus ista potestate arma ceciderunt, restincta seditio est, inventum est temperamentum, quo tenuiores cum principibus aequari se putarent: in quo uno fuit civitatis salus. At duo Gracchi fuerunt. Et praeter eos quamvis enumeres multos licet: quum deni creantur, non nullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos, leves, etiam non bonos fortasse plures. Invidia quidem summus ordo caret, plebes de suo iure periculosas contentiones nullas facit. 25. Quam ob rem aut exigendi reges non fuerunt aut plebi re, non verbo danda libertas: quae tamen sic data est, ut multis praeclaris institutis adduceretur, ut auctoritati principum cederet. XI. Nostra autem causa, quae, optime et dulcissime frater, incidit in tribuniciam potestatem, nihil habuit contentionis cum tribunatu. Non enim plebes incitata nostris rebus invidit, sed vincula soluta sunt et servitia incitata adiuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illa tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo rei publicae tempore, cui si non cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. Atque hoc rei exitus indicavit. Quis enim non modo liber, sed etiam servus libertate dignus fuit cui nostra salus cara non esset? 26. Quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute rei publicae gessimus, ut non omnibus gratus esset, et, si nos multitudinis furentis inflammata invidia pepulisset tribuniciaque vis in me populum, sicut Gracchus in Laenatem, Saturninus in Metellum, incitasset, ferremus, o Quinte frater, consolarenturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate quam manere in improba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud

videris attendere, non solum ei quid esset optimum videndum fuisse, sed etiam quid necessarium. Sensit enim deberi non posse huic civitati illam potestatem: quippe quam tanto opere populus noster ignotam expetisset, qui posset carere cognita? Sapientis autem civis fuit causam nec perniciosam et ita popularem, ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in huius modi sermone, ut transiri alio possit, dici 'Admodum' aut 'Prorsus ita est.' Q. Haud equidem adsentior, tu tamen ad reliqua pergas velim. M. Perseveras tu quidem et in tua vetere sententia permanes. ATT. Nec mehercule ego sane a Quinto nostro dissentio. Sed ea, quae restant, audiamus.

XII. 27. M. Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia et iudicia dantur: iudicia, ut esset populi potestas ad quam provocaretur, auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impedirent morae: saepe enim populi impetum iniustum auspiciis di immortales represserunt.

Ex iis autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus efficitur, populare est sane neminem in summum locum nisi per populum venire sublata cooptatione censoria. Sed praesto est huius vitii temperatio, quod senatus lege nostra confirmatur auctoritas. 28. Sequitur enim: EIUS DECRETA RATA SUNTO. Nam ita se res habet, ut, si senatus dominus sit publici consilii quodque is creverit defendant omnes, et, si ordines reliqui principis ordinis consilio rem publicam gubernari velint, possit ex temperatione iuris, quum potestas in populo, auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et concors civitatis status, praesertim si proximae legi parebitur. Nam proximum est: IS ORDO VITIO CARETO, CAETERIS SPECIMEN ESTO. Q. Praeclara vero, frater, ista lex est, et late patet, ut vitio careat ordo, et censorem quaerit interpretem. 29. ATT. Ille vero, etsi tuus est totus ordo gratissimamque memoriam retinet consulatus tui, pace tua dixerim, non modo censores, sed etiam iudices omnes potest defatigare.

XIII. M. Omitte ista, Attice. Non enim de hoc senatu nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui

forte his legibus parere voluerint, haec habetur oratio. Nam quum omni vitio carere lex iubeat, ne veniet quidem in eum ordinem quisquam vitii particeps. Id autem difficile factu est nisi educatione quadam et disciplina: de qua dicemus aliquid fortasse, si quid fuerit loci aut temporis. 30. Att. Locus certe non deerit, quoniam tenes ordinem legum, tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiam si praeterieris, repetam a te istum de educatione et de disciplina locum. M. Tu vero et istum, Attice, et si quem alium praeterii. Caeteris specimen esto. Quod si tenemus, tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas, sic emendari et corrigi continentia. Vir magnus et nobis omnibus amicus, L. Lucullus, ferebatur quasi commodissime respondisset, quum esset obiecta magnificentia villae Tusculanae, duos se habere vicinos, superiorem, equitem Romanum, inferiorem, libertinum: quorum quum essent magnificae villae, concedi sibi oportere, quod iis, qui inferioris ordinis essent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipsum natum ut illi cuperent? quibus id, si tu non faceres, non liceret. 31. Quis enim ferret istos, quum videret eorum villas signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis? Quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis eiusdem tenerentur?

XIV. Nec enim tantum mali est peccare principes, quamquam est magnum hoc per se ipsum malum, quantum illud, quod permulti imitatores principum exsistunt. Nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualescumque summi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse: quaecumque mutatio morum in principibus exstiterit, eamdem in populo secuturam. 32. Idque haud paullo est verius quam quod Platoni nostro placet, qui musicorum cantibus ait mutatis mutari civitatum status. Ego autem nobilium vita victuque mutato mores mutari civitatum puto. Quo perniciosius de re publica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem, neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo quam

peccato nocent. Atque haec lex dilatata in ordinem cunctum coangustari etiam potest: pauci enim atque admodum pauci honore et gloria amplificati vel corrumpere mores civitatis vel corrigere possunt. Sed haec et nunc satis et in illis libris tractata sunt diligentius. Qua re ad reliqua veniamus.

XV. 33. Proximum autem est de suffragiis: quae iubeo nota esse optimatibus, populo libera. Att. Ita mehercule attendi nec satis intellexi quid sibi lex aut quid verba ista vellent. M. Dicam, Tite, et versabor in re difficili ac multum et saepe quaesita, suffragia in magistratu mandando ac de reo iudicando atque in lege aut rogatione sciscenda clam an palam ferre melius esset. Q. An etiam id dubium est? Vereor ne a te rursus dissentiam. M. Non facies, Quinte. Nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius, sed obtineri an possit videndum est. 34. Q. Atqui, frater, bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos et obest saepissime rei publicae, quum aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est, obsisti posse populo negatur. Primum enim obsistitur, quum agitur severe, deinde vi opprimi in bona causa est melius quam malae cedere. Quis autem non sentit omnem auctoritatem optimatium tabellariam legem abstulisse? quam populus liber numquam desideravit, idem oppressus dominatu ac potentia principum flagitavit. Itaque graviora iudicia de potentissimis hominibus exstant vocis quam tabellae. Quam ob rem suffragandi nimia libido in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua bonis ignorantibus quid quisque sentiret tabella vitiosum occultaret suffragium. Itaque isti rationi neque lator quisquam est inventus nec auctor umquam bonus. XVI. 35. Sunt enim quattuor leges tabellariae, quarum prima de magistratibus mandandis. Ea est Gabinia, lata ab homine ignoto et sordido. Secuta biennio post Cassia est de populi iudiciis, a nobili homine lata, L. Cassio, sed, pace familiae dixerim, dissidente a bonis atque omnes rumusculos populari ratione aucupante. Carbonis est tertia de iubendis legibus ac vetandis, seditiosi

atque improbi civis, cui ne reditus quidem ad bonos salutem a bonis potuit adferre. 36. Uno in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quoque iudicio C. Caelius tabellam doluitque quoad vixit se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse rei publicae. Et avus quidem noster singulari virtute in hoc municipio quoad vixit restitit M. Gratidio, cuius in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam: excitabat enim fluctus in simpulo, ut dicitur, Gratidius, quos post filius eius Marius in Aegaeo excitavit mari. Ac nostro quidem, quum res esset ad se delata, M. Scaurus consul: Utinam inquit, M. Cicero, isto animo atque virtute in summa re publica nobiscum versari quam in municipali maluisses! 37. Quam ob rem, quoniam non recognoscimus nunc leges rei publicae Romanae, sed aut repetimus ereptas aut novas scribimus, non quid hoc populo obtineri possit, sed quid optimum sit tibi dicendum puto. Nam Cassiae legis culpam Scipio tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu si tabellariam tuleris, ipse praestabis: nec enim mihi placet nec Attico nostro, quantum e vultu eius intelligo. XVII. Att. Mihi vero nihil umquam populare placuit eamque optimam rem publicam esse dico, quam hic consul constituerat, quae sit in potestate optimorum. 38. M. Vos quidem, ut video, legem antiquastis sine tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio, tamen ita libertatem istam largior populo, ut auctoritate et valeant et utantur boni. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis: Optimatibus nota, plebi libera sunto. Quae lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tollat, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet. Pontes etiam lex Maria fecit angustos. 39. Quae si opposita sunt ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo: sin valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus, habeat sane populus tabellam quasi vindicem libertatis, dum modo haec optimo cuique et gravissimo civi ostendatur ultroque offeratur, ut in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas honeste bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte,

dictum est, ut minus multos tabella condemnet quam solebat vox, quia populo licere satis est. Hoc retento reliqua voluntas auctoritati aut gratiae traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quaeri in suffragiis quod optimi viri sentiant? Quam ob rem lege nostra libertatis species datur, auctoritas bonorum retinetur, contentionis causa tollitur.

XVIII. 40. Deinde sequitur, quibus ius sit cum populo agendi aut cum senatu. Gravis et, ut arbitror, praeclara lex: QUAE CUM POPULO QUAEQUE IN PATRIBUS AGENTUR, MODICA SUNTO, id est, modesta atque sedata. Actor enim moderatur et fingit non modo mentem ac voluntates, sed paene vultus eorum, apud quos agit. Quod nisi in senatu non difficile est: est enim ipse senator is, cuius non ad actorem referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. Huic iussa tria sunt, ut adsit: nam gravitatem res habet, quum frequens ordo est: ut loco dicat, id est, rogatus: ut modo, ne sit infinitus: nam brevitas non modo senatoris, sed etiam oratoris magna laus est in sententia. Nec est umquam longa oratione utendum nisi aut peccante senatu, quod fit ambitione saepissime nullo magistratu adiuvante tolli diem utile est, aut quum tanta causa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum vel ad docendum. Quorum generum in utroque magnus noster Cato est. 41. Quodque addit, CAUSAS POPULI TENETO, est senatori necessarium nosse rem publicam: idque late patet: quid habeat militum, quid valeat aerario, quos socios res publica habeat, quos amicos, quos stipendiarios, qua quisque sit lege, condicione, foedere, tenere consuetudinem decernendi, nosse exempla maiorum. Videtis iam genus hoc omne scientiae, diligentiae, memoriae esse, sine quo paratus esse senator nullo pacto potest. 42. Deinceps sunt cum populo actiones, in quibus primum et maximum: VIS ABESTO. Nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium iuri et legibus, nihil minus et civile et humanum quam composita et constituta re publica quidquam agi per vim. Parere iubet intercessori: quo nihil praestantius: impediri enim bonam rem melius quam concedi malae.

XIX. Quod vero actoris iubeo esse fraudem, id totum dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententia: quem est senatus secutus, quum decrevisset C. Claudio consule de Cn. Carbonis seditione referente, invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium, simul atque intercessum turbarique coeptum sit, dimittere. Quod qui permovet, quum agi nihil potest, vim quaerit, cuius impunitatem amittit hac lege. Sequitur illud: INTERCESSOR REI MALAE SALUTARIS CIVIS ESTO. 43. Quis non studiose rei publicae subvenerit hac tam praeclara legis voce laudatus? Sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam in publicis institutis atque legibus: AUSPICIA SERVANTO, AUGURI PARENTO. Est autem boni auguris meminisse maximis rei publicae temporibus praesto esse debere Iovique optimo maximo se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse iusserit, caelique partes sibi definitas esse traditas, de quibus saepe opem referre possit. Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibus audiendis.

44. Tum leges praeclarissimae de XII tabulis translatae duae: quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari nisi maximo comitiatu vetat. Et nondum inventis seditiosis tribunis plebis, ne malis quidem, admirandum, tantum maiores in posterum providisse. In privos homines leges ferri noluerunt: id est enim privilegium: quo quid est iniustius? quum legis haec vis sit, ut sit scitum et iussum in omnes? Ferri de singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt. Descriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus plus adhibet ad suffragium consilii quam fuse in tribus convocatus. 45. Quo verius in causa nostra vir magni ingenii summaque prudentia, L. Cotta, dicebat nihil omnino actum esse de nobis: praeter enim quam quod omnia illa essent armis gesta servilibus, praeterea neque tributa capitis comitia rata esse posse neque ulla privilegii. Quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est et vobis et clarissimis viris melius, de quo servi et latrones scivisse ali-

quid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam quid sentiret ostendere.

XX. 46. Sequitur de captis pecuniis et de ambitu. Quae quoniam magis iudiciis quam verbis sancienda sunt, adiungitur: NOXIAE POENA PAR ESTO, ut in suo vitio quisque plectatur, vis capite, avaritia multa, honoris cupiditas ignominia sanciatur. Extremae leges sunt nobis non usitatae, rei publicae necessariae. Legum custodiam nullam habemus. Itaque eae leges sunt, quas apparitores nostri volunt: a librariis petimus, publicis litteris consignatam memoriam publicam nullam habemus. Graeci hoc diligentius, apud quos *νομοφύλακες* creantur, nec solum litteras — nam id quidem etiam apud maiores nostros erat —, sed etiam facta hominum observabant ad legesque revocabant. 47. Haec detur cura censoribus, quando quidem eos in re publica semper volumus esse. Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant quid in magistratu gesserint, deque iis censores praeiudicent. Hoc in Graecia fit publice constitutis accusatoribus. Qui quidem graves esse non possunt, nisi sunt voluntarii. Quocirca melius est rationes referri causamque exponi censoribus, integram tamen legem accusatori iudicioque servari.

Sed satis iam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis. ATT. Quid? si nos tacemus, locus ipse te non admonet quid tibi sit deinde dicendum? M. Mihine? de iudiciis arbitror, Pomponi: id est enim iunctum magistratibus. 48. ATT. Quid? de iure populi Romani, quem ad modum instituisti, dicendum nihil putas? M. Quid tandem hoc loco est quod requiras? ATT. Egone? quod ignorari ab iis, qui in re publica versantur, turpissimum puto. Nam, ut modo a te dictum est, leges a librariis peti, sic animadverto plerosque in magistratibus ignoratione iuris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quam ob rem, si de sacrorum alienatione dicendum putasti, quum de religione leges proposueras, faciendum tibi est, ut magistratibus lege constitutis de potestatum iure disputes. 49. M. Faciam breviter, si consequi potuero: nam pluribus

verbis scripsit ad patrem tuum M. Iunius Sodalis perite meo quidem iudicio et diligenter. Non autem de iure naturae cogitare per nos atque dicere debemus, de iure populi Romani, quae relicta sunt et tradita. ATT. Sic profecto censeo, et id ipsum, quod dicis, exspecto.

FRAGMENTA

LIBRI I. DE LEGIBUS.

Sicut una eademque natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur, sic omnes homines inter se natura confusi pravitate dissentiunt nec se intelligunt esse consanguineos et subiectos sub unam eamdemque tutelam: quod si teneretur, deorum profecto omnes vitam viverent. [Lactantius lib. V. cap. 8.]

LIBRI II. DE LEGIBUS.

Magnum audaxque consilium Graecia suscepit, quod Cupidinum et Amorum simulacra in Gymnasiis consecravit. [Lactantius lib. I. cap. 20.]

LIBRI V. DE LEGIBUS.

Visne igitur, quoniam sol paullulum a meridie iam devexus videtur nequedum satis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, descendamus ad Lirim eaque, quae restant, in illis alnorum umbraculis persequamur? [Macrobius Saturnal. lib. VI. cap. 4.]

INCERTORUM LIBRORUM DE LEGIBUS.

1. Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui est in vita, aut certe non deteriorem est adlatura statum: nam sine corpore animo vigente divina est vita, sensu carente nihil profecto est mali. [Lactantius lib. III. cap 19.]

2. Octo poenarum genera in legibus continentur, dam-

num, vincula, verbera, talio, ignominia, exsilium, mors servitus. [Augustinus de civ. dei lib. XXI. cap. 11.]

3. *Cicero ait in libris legum:* Stipem prohibeo: nam auget superstitionem et exhaurit domos. Dignis igitur lar giendum est. [Servius in Virg. Aen. lib. VI. v. 611.]

B. Lateinische Autoren.

Caesaris commentarii (36)	—	12½
Daraus einzeln:		
— — de bello Gallico	—	6
— — de bello civili (36)	—	6
Catullus (40)	—	4½
Celsus (10)	1	—
Ciceronis opera (30), 11 voll.	6	12
(Auch in 35 einzelnen Abthlgn.)		
Ciceronis orationes selectae	—	15
Ciceronis epist. select. (11) Pars I.	—	9
— — — Pars II.	—	12
Cornelius Nepos (11)	—	2¾
Curtius Rufus (16)	—	10
Eutropius (11)	—	2½
Florus (21) & Ampelius (51)	—	9
Frontinus (52)	—	15
Gellius (24), 2 voll.	[illegible]	[illegible]
Horatii carmina (26 & 43)	—	[illegible]
Iustinus (28)	—	27
— Editio minor	—	7½
Iuvenalis satirae (20)	—	[illegible]
— — ed. C. F. Hermann	—	1
Livii opera (49), 6 voll.	1	24
Lucretius (5)	—	[illegible]
Martialis epigrammata (44)	—	[illegible]
Ovidii opera (33), vol. I.	—	[illegible]
— — vol. II. (metamorphoses)	—	[illegible]
— — vol. III.	—	10

Daraus einzeln:		
Ovidii tristia	—	3¾
— fasti	—	5
— metam. delectus	—	5
Persius (23)	—	3
Phaedri fabulae (14)	—	2½
Plauti comoediae (15), vol. I.	—	12
— — vol. II.	—	10
Jedes Stück einzeln à	—	3¾
Plini epistulae (29)	—	10
Plinii nat. hist. (27), vol. I—IV. à	—	18
Propertii carmina (29)	—	6
Quintiliani inst. (9), 2 voll.	—	18
Salustius (11)	—	3¾
Senecae opera philos. (19) 3 voll.	2	6
Statius (37), 2 voll.	1	—
Suetonius (41)	—	15
Taciti opera (21), 2 voll.	—	18
Daraus einzeln:		
— libri minores	—	3¾
Terenti comoediae (15)	—	9
Tibulli carmina (40)	—	3
Velleius Paterculus (19)	—	4½
Virgilii opera (26)	—	11¼
Daraus einzeln:		
— Bucolica et Georgica	—	3¾
— Aeneis	—	7½

Unter der Presse befinden sich:

A.

Aelianus (22).
Alciphron (32).
Aristotelis opera omnia (8).
Athenaeus (32). Vol. IV.
Corpus poët. epic. Graecor. (31).
Dinarchi orationes (42).
Diogenes Laertius (39)
Dionysii Halic. antiqq. Rom. (38).
Euripidis fragmenta (34).
Hesiodi carmina (31).
Isaei orationes (42).
Plutarchi moralia (22).
Polyaen (51).
Stobaei eclogae (32).
Themistii paraphrases (47).
Theophrasti characteres (16).

B.

Mythographi Latini (48).
Orosius (21).
Plauti comoediae (15), vol. III, IV.
Plinii naturalis historiae libri XXXVII (27), vol. V.
Quintiliani declam. (19).
Rhetores Latini (21).
Scriptores rei rusticae (29).
Scriptores historiae Augustae (6).
Senecae Rhet. opera (19).
Silius Italicus (57.)
Symmachus (58).
Valerius maximus (35).

Hiernächst werden folgende Schriftsteller in neuen Ausgaben erscheinen:

A.

Anacreon — Anthologia Graeca — Anthologia Lyrica — Antoninus — Aratus — Aristides — Artemidorus — Cebes — Chariton — Demetrius Phalereus — Cassius Dio — Epictetus — Euclides — Heraclides — Himerius — Hippocrates — Libanius — Lycophron — Musaeus — Nicander — Nicolaus Damascenus — Palaephatus — Philostratus — Polybius — Ptolemaeus — Themistii orationes — Tryphiodorus — Zonaras.

B.

Ammianus Marcellinus — Anthologia Latina — Appuleius — Aurelius Victor — Ausonius — Aviani fabulae — Avienus — Boëthius — Calpurnius — Valerius Cato — Catonis disticha — Censorinus — Claudianus — Fronto — Gratius Faliscus — Lactantius — Lucanus — Lucili Aetna — Macrobius — Manilius — Nemesianus — Iulius Obsequens — Petronius — Pomponius Mela — Rutilius Namatianus — Senecae tragoediae — Serenus Samonicus — Apollinaris Sidonius — Publius Syrus — Valerius Flaccus — Varro de lingua Latina — Vitruvius.

Leipzig, im Juni 1859. **B. G. Teubner.**